

T.C.
GAZİANTEP ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI

**İSLAM'IN İLK ASRINDA GÖÇ VE ŞEHİR:
KÛFE VE BASRA ÖRNEĞİ (HİCRİ 3. ASRA KADAR)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MERVE ÇELİK DAŞKIN

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mustafa SARIBIYIK

Gaziantep, Eylül 2025

T.C.
GAZİANTEP ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI

Tezin Başlığı: İslam'ın İlk Asrında Göç ve Şehir: Kûfe ve Basra Örneği
(Hicri 3. Asra Kadar)
Adı ve Soyadı: Merve ÇELİK DAŞKIN
Tez Savunma Tarihi: 29.09.2025

Prof. Dr. Mustafa SARIBIYIK danışmanlığında hazırlanan bu tez tarafımızca okunmuş, kapsam ve niteliği açısından oy birliği ile bir Yüksek Lisans olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri:

İmzası:

Prof. Dr. Mustafa SARIBIYIK (Jüri Başkanı)

Doç. Dr. Cuma KARAN

Dr. Öğr. Üyesi Zamira AHMEDOVA

Bu tezin gerekli şartları sağlayarak yukarıda belirtilen jüri tarafından Yüksek Lisans tezi olarak kabul edildiğini onaylarım.

Prof. Dr. Mustafa SARIBIYIK
Enstitü ABD Başkanı

Sosyal Bilimler Enstitü Onayı

Doç. Dr. Ahmet BOZDAĞ
SBE Müdürü

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI

Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dökümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde ve ortaya çıkan sonuçlarda herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

İmza:

Adı ve Soyadı: Merve ÇELİK DAŞKIN

Öğrenci Numarası: 220584111015

Tezin Savunma Tarihi: 29.09.2025

ÖZET

İSLAM'IN İLK ASRINDA GÖÇ VE ŞEHİR: KÛFE VE BASRA ÖRNEĞİ (HİCRİ 3. ASRA KADAR)

ÇELİK DAŞKIN, Merve

Yüksek Lisans Tezi

İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mustafa SARIBIYIK

Eylül 2025, 99 Sayfa

Bu çalışmada insanlığın ilk döneminden itibaren varlığını koruyan göç olgusuna şehirdeki dönüşümleri üzerinden konu edinilmiştir. Göç ve şehrin tanımları yapılarak, Kur'an'da peygamberler tebliğ vazifelerini gerçekleştirirken halkları tarafından uğradıkları inkar ve zulüm sonrası Allah'ın emriyle göç etmişlerdir. Hz. Muhammed (sav) ve ilk Müslümanlar da Mekke'de uğradıkları zulüm sonrası Medine'ye hicret etmişlerdir. Peygamber (sav) yapılan göçün ardından Medine'yi bir devlet başkanı olarak yönetmiş, şehri kalkındırmak adına birçok çalışmalar yapmış, çevre kabile ve devletlerle antlaşmalar imzalamıştır. Siyasi açıdan kısa zamanda Medine'nin Arap Yarımadası ve diğer devletler tarafından duyulmasını sağlamıştır. Hz. Ömer döneminde fetih hareketleri sonucu kurulan Kûfe ve Basra şehirlerinin coğrafi konumları, inşası, göç hareketleri, Medine'den farklı yönleri, oradaki ilmi çalışmalar, kültür etkileşimleri, yaşanan siyasi olaylar ve bunun sonucu oluşan sosyal yapısı değerlendirilmiştir. Farklı medeniyetlerle etkileşime giren İslam devleti böylece kurulduğu andan itibaren bir İslam Medeniyeti inşa etmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Göç, Medine, Kûfe, Basra

ABSTRACT

MIGRATION AND THE CITY IN THE FIRST CENTURY OF ISLAM: A CASE STUDY OF KUFA AND BASRA (UP TO THE THIRD ISLAMIC CENTURY)

ÇELİK DAŞKIN, Merve

Master's Thesis

Department of Islamic History and Arts

Thesis Advisor: Prof. Dr. Mustafa SARIBIYIK

September 2025, 99 Sayfa

In this study, the phenomenon of migration, which has persisted since the earliest periods of human history, is examined through its reflections on urban transformations. After defining the concepts of migration and the city, it is emphasized that in the Qur'an, the prophets, upon encountering denial and persecution from their peoples during the fulfillment of their mission, migrated by the command of God. Similarly, the Prophet Muhammad (peace be upon him) and the first Muslims migrated from Mecca to Medina after suffering persecution. Following this migration, the Prophet (pbuh) governed Medina as a head of state, undertook numerous initiatives for the city's development, and concluded treaties with surrounding tribes and states. Politically, Medina soon became known across the Arabian Peninsula and among neighboring powers. During the caliphate of 'Umar, the cities of Kufa and Basra were founded as a result of conquest movements. Their geographical locations, urban construction, migration dynamics, distinctive features compared to Medina, scholarly activities, cultural interactions, political developments, and the resulting social structures are analyzed. By engaging with different civilizations, the Islamic state, from the moment of its establishment, laid the foundations of an Islamic Civilization.

Key Words: Islamic History, Migration, Medina, Kûfa, Basra

ÖN SÖZ

İnsanlık tarihi boyunca varolagelen göç sebep, zaman, vasıta değişse de her daim varlığını korumuş bir gerçektir. Şu anki yüzyılımızda teknolojinin gelişmesiyle varlığına farklı bir hız katan göç, bazı insanlar ve devletler açısından medyanın da etkisiyle sadece sorun olarak algılanmaktadır. Fakat tarihe baktığımızda göçün her daim var olduğunu ve içinde birçok sonuçlar barındırdığını görmekteyiz. Göç edilen coğrafya farklı noktalarda zenginleşmiştir. Halkların bilgi ve kültür alışverişi bu zenginliğin en büyük sebeplerindendir. Öyle ki tarihte göç ile meydana gelen kültür etkileşimiyle yeni medeniyetlerin doğmuş olduğu görülmektedir. Bunun yanında çok farklı etnik kimliklerle oluşan bu şehirler, zaman geçtikçe oluşan değişimlerde karışıklığın daha çabuk meydana geldiği yerler de olmuştur.

“İslam’ın İlk Asrında Göç ve Şehir: Kûfe ve Basra Örneği (Hicri 3. Asra Kadar)” adlı tezimizde İslam tarihinin ilk dönemini göç ve şehir bağlamında ele aldık. İki bölümden oluşan tezimizin ilk bölümünde göç, hicret ve şehir kavramlarının tanımlamasını yaptıktan sonra Kuran’da peygamberlerin göçlerinden, Mekke’den Habeşistan’a ve Medine’ye yapılan hicretten, Medine şehrinin inşasından bahsedilmektedir. İkinci bölümde ise fetihlerle kurulan Kûfe ve Basra şehirlerinin göç ve inşa sürecine yer verilmektedir. En son olarak da bu iki şehre göç eden Arap kabileler anlatılmaktadır. Göç ile kurulan bu iki şehirde kültür ve bilgi birikimiyle oluşan ilmi zenginlikler, farklı, çeşitli ve yeni oluşumlar meydana gelirken aynı zamanda sürekli bir kargaşanın da olduğu görülmektedir. Öyle ki İslam tarihinin dönüm noktalarını oluşturan siyasi olaylar farklı kültürlerin, inançların bir arada yaşadığı bu iki şehirde ortaya çıkmıştır. Fikri çeşitlilik birçok ilmin araştırılmasını ve yeni ilimlerin oluşmasını sağlamıştır.

Çalışmanın belirlenme aşamasından en son aşamasına kadar değerli fikirleri, yönlendirmeleriyle kendisinden istifade ettiğim saygıdeğer hocam Prof. Dr. Mustafa SARIBIYIK’a, son şeklini almasına vesile olan saygıdeğer hocalarım Doç. Dr. Cuma KARAN ve Dr. Öğr. Üyesi Zamira AHMEDOVA’ya teşekkür ederim.

Merve ÇELİK DAŞKIN

GAZİANTEP 2025

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET.....	i
ABSTRACT.....	ii
ÖNSÖZ.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	iv
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	vi
KISALTMALAR.....	vii

GİRİŞ

A. Araştırmanın Konusu.....	2
B. Araştırmanın Amacı ve Önemi.....	3
C. Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları.....	3
D. Konu ile İlgili Yapılmış Diğer Çalışmalar.....	3
E. Varsayımlar.....	4

I. BÖLÜM GÖÇ VE ŞEHİR

1.1. Göç ve Hicret.....	6
1.2. Şehir.....	9
1.3. Ku'ran'da Göç ve Şehir.....	11
1.4. Mekke'den Habeşistan'a Yapılan Hicret.....	19
1.5. Mekke'den Medine'ye Yapılan Hicret.....	22
1.5.1. Medine'ye Göç Yapılmadan Önce Şehrin Kozmopolit Yapısı.....	23
1.5.2. Müslümanların Göç ile Kurulan İlk Başkenti: Medine	25

II. BÖLÜM KÛFE VE BASRA

2.1. Hazreti Ömer Döneminde Yapılan Irak Seferleri.....	37
2.2. Hazreti Ömer'in Emriyle Kurulan Bir Şehir: Kûfe.....	38
2.2.1. Kûfe'nin Coğrafi Konumu.....	39
2.2.2. Kûfe'nin İlk Dönemde Göçlerle Oluşan Etnik Yapısı.....	40
2.2.3. Kûfe'nin Şehirleşmesi İçin Yapılan Çalışmalar.....	47
2.2.4. Kûfe'ye Yapılan İlmi Göçler.....	57
2.3. Hazreti Ömer'in Emriyle Kurulan Bir Şehir: Basra.....	65
2.3.1. Basra'nın Coğrafi Konumu.....	66
2.3.2. Basra'nın İlk Dönemde Göçlerle Oluşan Etnik Yapısı.....	67
2.3.3. Basra'nın Şehirleşmesi İçin Yapılan Çalışmalar	68
2.3.4. Basra'ya Yapılan İlmi Göçler.....	72
2.4. Kûfe ve Basra'ya Göç Eden Arap Kabileleri	75
SONUÇ.....	87
KAYNAKÇA.....	90

ŞEKİLLER LİSTESİ

	Sayfa
Şekil 1. Hz. İbrahim'in göç ettiği yerler (Yiğit,2007).....	14
Şekil 2. Medine'nin konumu (google maps,2025).....	24
Şekil 3. Kûfe'nin konumu (google maps, 2025).....	40
Şekil 4. 7-9. asırlarda Kûfe'nin planı (Badur, 2016).....	42
Şekil 5. Basra'nın Konumu (google maps, 2025).....	67
Şekil 6. 7-9. asırlarda Basra'nın konumu (Ercan, 2020).....	68

KISALTMALAR

b.	bin (oğlu)
sav.	sallallahu aleyhi ve sellem
çev.	çeviren
ed.	editor
v.	vefatı
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi

GİRİŞ

Göç; insanlık tarihi boyunca zamanlar, mekânlar, sebepler, vasıtalar değişse de varlığını sürdürmüş ve hala da sürdürmekte olan bir olgudur. Tarihe baktığımızda insanların birey, aile ya da millet olarak farklı sebeplerle göç ettikleri görülür. Göç, göç eden toplumları da göç edilen bölgedeki toplumları da etkilemiş, bu etkileşim yeni kültürlerin, medeniyetlerin oluşmasını sağlamış; bilgilerin aktarımıyla da yeni buluşların önünü açmıştır.

Kur'an-ı Kerim'de peygamberlerin ve halkların göçleri hakkında bilgiler verilmektedir. Hz. Adem'in cennetten dünyaya yolculuğu ile başlayan insanlığın göç serüveni ve diğer peygamberlerin yaptıkları göçler bizlere aktarılmıştır. İslam tarihinde hicret adını verdiğimiz Hz. Muhammed'in (sav) Mekke'den Medine'ye yaptığı göçle tevhid rengi katılan Medine ilk İslam şehri olmuştur. Sonraki dönemde hicret, cihat, ticaret vb. sebeplerle yapılan göçlere örneklik teşkil ederek İslam medeniyetinin oluşmasını sağlamıştır. Peygamber (sav), devlet başkanı olarak Medine'yi İslam'ın koyduğu sosyolojik sınırlar çerçevesinde bir düzene oturtmuştur. Medine Sözleşmesi, mescid, suffe, muahat kardeşliği, pazarda yapılan birçok düzenleme İslam şehrinin nasıl olması gerektiği konusunda gelecek nesillere örneklik teşkil eder.

Peygamber'in (sav) vefatından sonra gerçekleşen fetih hareketleriyle yapılan göçlerle Hz. Ömer döneminde Kûfe ve Basra şehirleri inşa edilmiştir. Bu iki şehir, İslam devletinin kurduğu ilk şehirlerdir. İlk dönemde ordugah şehir olarak kurulan Kûfe ve Basra'ya, başta ordudaki Arap kabileler olmak üzere çevredeki Arap kabilelerin, zamanla İslam dinine giren halkların, farklı etnik ve dini grupların göç etmeleri sağlanmıştır. Bu şehirler, Medine'yi örnek alarak coğrafyanın kültür ve değerlerini İslam'ın süzgecinden geçirerek kendi bünyesine katmıştır.

Bizler de İslam'ın zuhurundan sonra göç ile kurulan Kûfe ve Basra şehirlerinin nasıl oluştuğu, etnik çeşitliliğin şehrin tarihinde ne gibi sonuçları doğurduğunu, ilk dönemde göç hareketlerinin nasıl şekillendiği ve nasıl yönetildiğini, İslam medeniyetinin ilmi gelişmesi, şehrin yapısı, şehir iradesinin nasıl oluştuğu hakkında tarihi araştırmalar yaptık. Bu araştırmalar insanlığın sonuna kadar varlığını devam ettirecek olan göç gerçeğinin dünya nüfusunun çoğunun şehirlere göç ettiği 21. yüzyılına da örneklik sunmaktadır. Bu tarihi bilgiler, kişinin yaşadığı zamanda göç ve şehir ile ilgili hangi değerler çerçevesinde yol almamız gerektiği hakkında bizlere ışık tutmaktadır.

A. Araştırmanın Konusu

“İslam'ın İlk Asrında Göç ve Şehir: Kûfe ve Basra Örneği (Hicri 3. Asra Kadar)” adlı bu çalışmada göç ile oluşan şehirlerin temel dinamikleri, hicret sonrası İslam'ın başkenti olan Medine'nin bu şehirlere nasıl bir örneklik sunduğundan bahsedilecektir. Bununla birlikte şehirler oluşurken yapılan göçlerin nasıl yönetilmeye çalışıldığından, Kûfe ve Basra'nın Medine'den ne gibi farklılıklar içerdiğinden, zamanla büyüyen bu şehirlerin ihtiyaçlarının nasıl karşılanmaya çalışıldığına da yer verilecektir. Başta fetih olmak üzere birçok farklı nedenle yapılan göçler, şehirlerdeki sosyal hareketleri olumlu ve olumsuz birçok noktada etkilemiştir. Kûfe ve Basra göçlerle oluşan şehirler olarak gerek şehrin inşa sürecinde gerek farklı kültürden gelen toplulukların iskanı ve İslam'ı yeni tanıyan ve ona göre şekillenmeye çalışan kültürel etkileşimler noktasında özel bir yere sahiptir. Medine ve Mekke'den farklı bir coğrafyada çeşitli toplumlardan insanların İslam'ı tanınması, Peygamber (sav) vefatı sonrası meydana gelen siyasi olaylar ve sonuçları, halifelerin uyguladığı yönetim çeşitliliği, Kûfe ve Basra'ya gelen sahabilerin akılcı bir sistemle dini anlatımı, bu şehirlerde yeni akımların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Araştırmamız İslam tarihinde sadece siyasi olayların anlatımıyla gündeme gelen Kûfe ve Basra şehirlerinin nasıl inşa edildiğini ve göçün zenginliğiyle İslam medeniyetinin temellerinin nasıl atıldığını bizlere sunmaktadır. Sonraki yüzyıllar içinde İslam devleti hızla büyürken içindeki göç hareketini nasıl yönlendireceğimiz noktasında da bizlere örneklik sunacaktır.

B. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Eskiden olduğu gibi 21. yy'da da savaş, sömürü, eğitim, iş, iklim değişikliği daha huzurlu yaşama arzusu gibi sebeplerle göç hareketlerinin yaşandığını görmekteyiz. Günümüzdeki teknolojik imkanların da göç olgusunun ivmesini arttırdığını söyleyebiliriz. İslam tarihinin başlangıcında farklı sebeplerle yapılan bu göç hareketleri Peygamber (sav) ve sonraki dönemde Kûfe ve Basra şehirlerinde de nasıl yönetilip kurulduğu hakkında bilgiler sunmuştur. Bu şehirler, İslam'ın ışığında nasıl şekillendiklerine dair bizlere kaynaklık etmişlerdir. Bizler de bu tarihi kaynaklığı göç ve şehir bağlamında ele alarak şimdiki ve sonraki dönemlere yol göstermesini amaçlamaktayız. Bu tezimizde İslam'ın ilk asrında gerçekleştirilen göçleri, göç ve şehir bağlamında değerlerimize sunduk.

C. Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları

Öncelikle göç, hicret ve şehir kavramları hakkında tanımlar yapılarak ne olduğu belirtilmiştir. Sonrasında Kur'an'da göç ve şehrin nasıl değerlendirildiğine, nerelerde geçtiğine yer verilmiştir.

Peygamber'in (sav) hicreti ve sonrasında kurduğu Medine şehrinin nasıl şekillendiğinden İslam tarihi kaynakları, kitaplar, makale ve tez çalışmaları araştırılmış; göç ve şehir süzgecinden geçirilerek sunulmuştur. Peygamber'in (sav) vefatından sonra yapılan cihat hareketleri ile kurulan Kûfe ve Basra şehirlerinin oluşumunda da nasıl bir yol izlendiği, yeni kurulan şehirlerin nasıl cazip hale getirildiği hakkında İslam tarihi kaynakları, DİA, kitap, makale ve tezler araştırılmıştır. İslam tarihinde ilk dönem siyer, megazi, tabakat kitapları ve bu kitaplardan alınan bilgilerle oluşan farklı İslam eserlerinin göç ve şehirle ilgili kısımları araştırılarak bu bilgilere yer verilmiş ve değerlendirilmiştir.

D. Konu ile İlgili Yapılmış Diğer Çalışmalar

Günümüzde savaş, eğitim, sağlık, bulunduğu toplumdan dışlanma gibi sebeplerle teknolojinin gelişimi ve göç araçlarının artması ile varlığını hızla devam

ettiren göçler konu ile ilgili birçok araştırmanın yapılmasını sağlamıştır. Dinamik bir süreç. olan göç ve şehir, insan yaşamında yeni sorular ve çözümlerini içinde barındırarak geçmiş dönemlerde bu sorulara nasıl çözüm bulunduğuna dair tarihe bakılmasını sağlamıştır. Bu bağlamda günümüzde sorunların çözülebilmesi için kaynak araştırmalara başvurulmuştur.

Ülkemizde göç ve şehir bağlamında Arzu Yılmaz Aslantürk'n "Şehir ve Kent Dikotomisini Kavramlar Üzerinde Okumak"; Muammer Gül'ün "İslam ve Şehir"; Ahmet Sait Sıcak vd.'nin "Kuran'da İhraç Kavram Üzerinde Göç Olgusu"; Mehmet Emin Sarıkaya'nın "Zorunlu Göç Bağlamında Kuran'da Göç" makaleleri yapılan çalışmalardan bazılarıdır. Gülsüm Görgeç'in "Kuran Kıssalar Bağlamında Hicret"; Yaşar Doğru'nun "Kur'an-ı Kerim'de Hicret" tezleri de bu konuda bizlere bilgi veren çalışmalardandır. Peygamber'in (sav) Mekke'den Medine'ye hicret ederek kurmuş olduğu Medine şehri hakkında da Adem Apak'ın "Hz. Peygamber'in (sav) Hicret Sonrası Medine'de Örnek Toplum Oluşturma Adımları"; Köksal Alver'in "İslam Şehrini Kurmak: Hz. Peygamber'in Şehir Tasavvuru"; Yılmaz Çelik'in "Hz. Peygamber'in Aile Birliğini Tehdit Eden Göç Sorununa Yaklaşım: Medine'ye Hicreti Örneğinde" yapılan makale çalışmalarından bazılarıdır. Bunun yanında Fethullah Zengin'in "Medine'nin İslamlaşması"; Fatih Açık'ın "İslam Medeniyetinin Oluşum Sürecinin Göç ve Toplumsal Değişme İlişkisi Bağlamında İncelenmesi Hicret ve Endülüs Medeniyeti Tecrübesi"; Mustafa Özkan'ın "Medine Vesikası" yapılan tez çalışmalarından bazılarıdır. Kûfe ve Basra şehirleri ve oraya göç eden kabileler hakkında yapılan kitap, tez ve makale çalışmalarından bazıları da şunlardır: Mehmet Mahfuz Söylemez'in "Bedevîlikten Haderîliğe Kûfe "; Adem Apak'ın "Anahatlarıyla İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü"; Abdullah Önder'in "Erken Dönem Kûfe'de Mescidlerin Fıkıh Tedrisatındaki Yeri ve Önemi"; Halit Çil'in "Halife Ömer'in Ordugah Şehirleri (Ordugahlar)"; Tahsin Koçyiğit'in "Bir Şehir Kurucusu ve Bayındırlık Faaliyetleri Yönüyle Hazreti Ömer"; Fatih Oğuzay'n "Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Tarım Kültürü"; Mehmet Usluer'in "Basra Şehrini Kurucusu Utbe b. Gazvan'n Hayatı ve Faaliyetleri"... Bu makale ve tezlerin yanında DİA'nın "Hicret", "Medine", "Kûfe", "Basra", "Kinâne", "Abdülkays", "Sakif", "Süleym", "Neccâr", "Temîm", "Bekir b. Vâil", "Becîle", "Has'am", "Müzeyne", "Esed", "Neha", "Hemdân", Tağlîb", "Kinde", "Ezd", "Cüheyne", "Amir" maddelerinden yararlanılmıştır. Ebu'l-Ala Mevdûdî'nin "*Tefhîmu'l-Kur'ân*"; Ebû Mansûr el-

Mâtûrîdî'nin “*Te'vîlatü'l-Kur'ân*” Belazuri'nin “*Ensab'ül Eşraf İslam Tarihinde Öncü Şahsiyetler*”; Mehmet Apaydın'ın “*Siyer Kronolojisi*”; Hasan İbrahim Hasan'ın “*Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*” kitaplar da tezimize kaynaklık eden eserlerdendir.

Yukarıda bahsettiğimiz eserler göç, şehir, Medine, Kûfe ve Basra'yı ayrı başlıklar altında konu alan eserler olup biz ise tezimizde bu şehirlere göç ve şehir bağlamında yer vererek farklı bir pencereden bakmaya çalıştık. Tarihin her noktasında göç ve şehir konuları kendine has özgünlüğe sahiptir. Bu şehirler de tarihin tüm zamanları için özgün birer örneklik oluşturmaya devam edecektir.

E. Varsayımlar

- Göç insanlık tarihi boyunca varolagelmıştır.
- Göç ve şehir arasında birbirini besleyen bir ilişki vardır.
- Şehirlerdeki bu göç hareketleri kültürel etkileşime, çeşitliliğe, dönüşüme, çatışmaya, sosyolojik açıdan yeni sorun ve çözümlerin oluşmasına neden olur.
- Birçok peygamber gibi Hz. Muhammed (sav) de göç tecrübesini yaşamıştır.
- Göç, İslam tarihinin başlangıcından beri birçok değişim ve dönüşüme sebep olmuştur.
- Medine sonraki İslam şehirlerine örnek olmuştur.
- Kûfe ve Basra İslam'ın göç tarihinde öne çıkan şehirlerindendir. Bu iki şehir göçlere sebep olmuş, değişim ve dönüşüme uğramıştır.
- Göçe sebep olan nedenler çeşitlilik arzetymekte olup bu çeşitlilik Basra ve Kûfe içinde geçerlidir.
- Bu şehirler İslam tarihinde birçok siyasi olayın başat rol aldığı, bir çok fikir akımının, ilim dallarının ortaya çıktığı yerler olmuştur.
- Kûfe ve Basra, Pers ve Bizans medeniyetinin bilgi birikiminden etkilenip bunu kendi bünyesinde harmanlayarak daha ileriye taşımıştır.
- Başta Kûfe ve Basra olmak üzere göç hareketleri ile büyüyen İslam toprakları İslam medeniyetini doğurmuştur.

I. BÖLÜM GÖÇ VE ŞEHİR

1.1. Göç ve Hicret

Göç; ekonomik, savaş, kıtlık, doğal afet, anlaşmazlıklar, bulunduğu toplumdan dışlanma, eğitim, iklim değişikliği daha iyi şartlarda yaşama arzusu, dini yayma gibi sosyal nedenlerle bireylerin ya da toplumsal kümelerin bulundukları yerden ulaşmak istedikleri yere giderek geçici veya kalıcı olarak yerleşmesidir. Bu yönüyle göç evrensel bir fenomendir. Aynı zamanda göç insanların coğrafya üzerinde yer değiştirdiği dinamik bir süreç olup belirli bir mekan, mesafe ve zamanda meydana gelen fiziksel, coğrafik ayrılmalar ve sosyokültürel hareketliliği doğurur.¹ Göç İdaresi ve Uluslararası Göç Hukuku sözlüğünde ise *insanların; süresi, nedeni, yapısı ne olursa olsun uluslararası bir sınırı geçerek veya devletlerin kendi toprakları içinde yer değiştirdiği nüfus hareketliliğidir*² şeklinde tanımlanmaktadır.

Sosyolojik anlamda baktığımızda ise göç, “insanların sembolik veya siyasal sınırlar ötesine, yeni yerler ve yeni toplumlar keşfetmek için yaptıkları kalıcı bir hareket ve bu hareketin sonuçlarıdır.” Göç sürecinde mekan terk edilirken o mekana olan aidiyetler, yaşamışlıklar, alışkanlıklar, yeni yere adapte olma, bedenlen uyum sağlayabilme, kültürel farklılıkları devam ettirebilme, orada kabul görme ya da tamamen dışlanarak toplumdan soyutlanma gibi etki ve tepkileri içinde barındırır.³ Göçen ve göçülen yerdeki nitel ve nicel özellikleri, nedeni, nasıl gerçekleştiği, zamanı her göçü kendine özgü kılar.⁴ Gönüllü ya da zorunlu göç yolculuğuna çıkan kişilerin tamamı bu süreçleri

¹ TDK, “Türk Dil Kurumu Sözlükleri”, erişim:1 Ocak 2024, <https://sozluk.gov.tr>; Türken Çağlar, “Göç Çalışmaları İçin Kavramsal Bir Çerçeve” *Toros Üniversitesi İİSBF Sosyal Bilimler Dergisi* 5/8 (Haziran 2018), 30-31; Özcan Güngör-Mehmet Emin Sarıkaya, “İlk Müslümanların Sosyal Kimlik İnşasında Hicret” Cuma Karan (ed.), *Farklı Yönleriyle Hicret*, (İstanbul: Sıyer Akademi Yayınları, 2023), 97.

² IOM, Uluslararası Göç Örgütü, *Göç Terimleri Sözlüğü No.31*, 36.

³ Güngör-Sarıkaya, “İlk Müslümanların Sosyal Kimlik İnşasında Hicret”, 100-102.

⁴ Süleyman Ekici vd., “Göç ve İnsan”, *Birey ve Toplum Dergisi* 5/9, (2015), 10.

yaşamaktadır. İslam tarihinde Peygamber (sav) ve sahabilerin hicreti dediğimiz göç, içinde bulunduğu şartlara bakıldığında zorunlu göç kategorisine girmektedir.⁵ Gönüllü göç ise insanların daha iyi bir yaşam için temelde ekonomik nedenlerden kaynaklı yaşadıkları belde ve şehirleri değiştirerek planlı şekilde yeni yaşam alanlarını tercih etmesidir.⁶ Bu tanımlamaya baktığımızda halife Hz. Ömer'in çağrısıyla kurulan ordugah şehirlere göç eden kabileler gönüllü göç hareketinde bulunmuşlardır.

Hicret kelimesi ise Arapçada 'terk etmek, ayrılmak, ilgisini kesmek' anlamındaki hecr kökünden gelmekle birlikte isim olarak 'kişinin herhangi bir şeyden bedenlen, kalben, lisanen ayrılması' demektir. Tanımsal olarak ise kişinin Allah ve Rasûlü için vatan ve akrabalarının veya günahların terk edilmesi, korku diyarından güven diyarına ya da küfür diyarından İslam beldesine göç etmesidir. Özelde ise hicret "Hz. Peygamber'in (sav) ve diğer sahabilerin Mekke'den Medine'ye yapmış oldukları göçü"⁷ ifade etmektedir. Bir göç çeşidi olan hicret İslam tarihi kaynaklarından gelen bilgiler doğrultusunda Allah ve peygamber için olmak gibi belirli kriterlere sahip olduğu sürece⁸ hicret olarak değerlendirilmiştir. Kaynaklarda hicretin önce Habeşistan'a sonra Medine'ye yapıldığı ifade edilmektedir.⁹ Gelen rivayetlerden bazılarını burada yer verelim:

Medine'de Ümmü Kays adlı bir kadınla evlenmek için yola çıkan bir adamın haberini alan Peygamber'in (sav) şöyle dediği rivayet edilir: *"Ameller niyetlere göredir. Her kişiye ancak rivayet ettiği şey vardır. Kimin hicreti Allah'a ve Resûlüne yönelikse onun hicreti Allah'a ve Resûlü'nedir. Kimin de hicreti nail olacağı bir dünyalık veya evleneceği bir kadından dolayı ise onun hicreti, hicret ettiği şeye olur."*¹⁰ Bir başka rivayette Saffan b. Ümeyye hicret etmeyenlerin helak olacağı haberini alınca bunu Peygamber'e (sav) sorar. Bunun üzerine Peygamber (sav): *"Saffan İslam'ı anlamış ve onu din olarak kabul etmiştir. Fetihten sonra artık hicret kesilmiştir. Ancak cihat ve niyet devam etmektedir, imam sizi cihada çağırdığında ona*

⁵ Güngör-Sarıkaya, "İlk Müslümanların Sosyal Kimlik İnşasında Hicret", 100-102.

⁶ Handan Karakaya, "Türkiye'de Göç Süreci ve Suriye Göçünün Etkileri" *Fırat Üniversitesi İİBF Uluslararası İdari ve İktisadi Bilimler Dergisi* 4/2 (2020), 98.

⁷ Ahmet Önkol, "Hicret" *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 17/458; Aydın, "Özel Bir Göç Biçimi Olarak Hicret", 104.

⁸ Çiftçi, "Hadislere Göre Hicretin Mahiyeti", 28.

⁹ Mehmet Emin Çiftçi, "Hadislere Göre Hicretin Mahiyeti" Cuma Karan (ed.), *Farklı Yönleriyle Hicret*, (İstanbul: Siyer Akademi Yayınları, 2023), 17-25.

¹⁰ "Hicret (Muhacir Allah'ın Yasaklarını Terk Edendir)", *Hadislerle İslam*, ed. Mehmet Emin Özafşar - İsmail Hakkı Ünal vd. (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2017), 7/32.

derhal icabet ediniz.” demiştir.¹¹ Peygamber vefatından sonra Hz. Aişe’ye hicret hakkında soru soran biri ondan şu cevabı aldığını söyler: “*Bugün hicret yoktur, hicret bitmiştir. Müslümanlar dinleri için ve fitneye düşme korkusundan (Allah ve Peygamber için) hicret ediyorlardı. Ama bugün Yüce Allah İslam’ı güçlü kıldı. Bugün insanlar istediği gibi Allah’a kullukta bulunabiliyorlar. Fakat cihat ve niyet vardır.*” Gelen rivayetler Mekke fethinden sonra hicretin sona erdiğini sebebinin de İslam devletinin artık güçlü olduğunu gerekçe göstermiştir. Yine farklı bir rivayette de biri Abdullah b. Ömer’e Şam’a hicret edeceğini ifade etmesi üzerine o: “*Hicret yoktur. Fakat cihat vardır.*” diyerek hicretin sona erdiğini ifade eder.¹² Cinade b. Ebî Ümeyye Peygamber’e (sav) “Hicretin sona erdiğini söylüyorlar siz ne buyurursunuz” demesi üzerine Peygamber’in (sav): “*Senin istediğin diğerlerinden daha hayırlıdır. Kafirlerle savaşıldığı müddetçe hicret kesilmez.*”¹³ dediği rivayette hicret derken cihadın kastedildiği anlaşılmaktadır. Yani hicret sona ermiş olsa da göç devam etmekte ve teşvik edilmektedir.

Hz. Ömer dönemindeki fetih hareketlerine baktığımızda ise yapılan çağrıdan sonra kabilelerin yanlarında erkekler, kadınlar, çocuklar ve kölelerin olması, insanların fethedilecek bölgelere yerleşmek için gittiklerini gösterir. Diğer en önemli etken de savaşımlardan ganimet elde etmektir.¹⁴ Bu dönemde Kûfe ve Basra başta olmak üzere diğer bölgelere fetih için bile olsa gidilmesi ‘Allah ve peygamber için yol almak’ olmadığından göçler bir hicret olarak değerlendirilmemiştir.

Ali Şeriatî, dünya tarihinde tüm medeniyetler göç ile başladığı gibi İslam medeniyetinin de Peygamber’in (sav) hicreti ile başladığını söyler. Bunun temel nedeninin göç edenlerin karşılaştıkları farklı kültür, inanç, ırk ve sosyal yapılarla dünya görüşlerinin genişlemesi, sabit ve tutucu fikirlerinin değişime uğramasından kaynaklandığını ifade eder.¹⁵ Kişilerin ve toplumların göç hareketi sonrası eski ve yeni bilgilerini harmanlaması medeniyetleri doğurmuştur. Peygamber (sav) hicreti ve

¹¹ Muhammed Yusuf Kandehlevî, *Hayâtü’s Sahâbe*, çev. Ali Arslan (İstanbul: Yüksel Yayıncılık, 2021), 397.

¹² Çiftçi, “Hadislere Göre Hicretin Mahiyeti”, 23.

¹³ Kandehlevî, *Hayâtü’s Sahâbe*, 396.

¹⁴ Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap Siyasal Akli*, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: Mana Yayınları, 2020), 208.

¹⁵ Akif Akto, “Hicret Olgusunu Değer Felsefesi Bağlamında Analiz Etmek” Cuma Karan (ed.), *Farklı Yönleriyle Hicret*, (İstanbul: Siyer Akademi Yayınları, 2023), 179.

Müslümanların fetih ve ticari amaçla yaptıkları göçlerde İslam medeniyetinin oluşmasını sağlamıştır.

1.2. Şehir

Farsça kökenli olan şehir kelimesi sözlük anlamında ‘medine-i kebire, büyük belde, büyük kasaba’ demektir. Aristo; milattan önce şehirleri, insanların daha iyi bir yaşam sürmeleri için bir araya gelerek inşa ettikleri yapı olarak ifade etmektedir.¹⁶

Şehirler; sosyal hayatın her yönünü kapsayan kendi bünyesinde birçok faaliyetin görüldüğü, çalışma yaşındaki nüfusun büyük çoğunluğunun yönetim, sanayi, ticaret gibi işlerle uğraştığı, ekonomik ve kültürel birikimin yoğunlaştığı, fiziksel ve sosyal çevre ile toplumsal hayatın merkezini oluşturan büyük yerleşim merkezleridir. Peygamberler de toplumlara ilettiği ilahi emirleri, fikirlerin yayılmasında önemli bir merkez olan, içinde birçok unsuru barındıran, insanların yoğun biçimde yaşamış olduğu şehirlerde tebliğ etmiştir.¹⁷

İslam dini de Arap Yarımadası’nın şehirlerinden biri olan Mekke’de doğmuş, sonrasında Medine’ye hicret edilerek ilk İslam şehri kurulmuştur. Bundan sonra fethedilen şehirler ya da fetih ile kurulan şehirler, Medine şehrinin örnekliğine göre inşa edilmiştir.¹⁸ Başka hiçbir peygamber henüz hayatta iken bir şehre sahip olamamışken İslam hicretle birlikte bir şehre sahip olmuştur.¹⁹ Bilgi, inanç ve ahlak gibi ortak değerlerin oluşturduğu medeniyet kavramı da şehirle adeta bütünleşmiştir. İşte İslam medeniyeti de Hz. Muhammed’in (sav) Mekke’den Medine’ye hicret etmesiyle başlamış, yüzyıllar boyunca fetih ve göç hareketleriyle zenginleşerek

¹⁶Arzu Yılmaz Aslantürk, “Şehir ve Kent Dikotomisini Kavramlar Üzerinden Okumak” *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi* 14/26 (İlkbahar 2022), 179-180.

¹⁷ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Şehir” *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 38/441.

¹⁸ Küçükbaşçı, “Şehir”, 38/441- 442.

¹⁹ Mehmet Sever, “Hz. Peygamber’in Hicreti Bağlamında Ötekii le Birlikte Yaşamının İmkânı” Cuma Karan (ed.), *Farklı Yönleriyle Hicret*, (İstanbul: Siyer Akademi Yayınları, 2023), 125.

büyümüştür.²⁰ İslam dininin Müslümanların yerel anlamda “cemaat” evrensel anlamda ise “ümme” olduklarını dile getirerek toplumsal yaşantı ve birbirleriyle olan bağa vurgu yapması; namaz, zekat, hac, oruç gibi farz olan bireysel ibadetlerin dahî toplumsal boyutunun olması şehir hayatına olan teşviği göstermektedir. Kur’an ve hadislerde bedevi yaşamdaki dar görüşe vurgu yapılarak²¹ daha geniş düşünün diyerek kişinin kendini geliştirmesiyaptığı çağrı, İslam devletinin ilk yüzyıldan itibaren birçok şehir merkezi kurulmasını sağlamış, fethedilen yerlerdeki şehirleri de kısa zamanda dönüştürmüştür. Hicri ilk yüzyıllarda Irak’ta Kûfe ve Basra, Mısır’da Fustat, Doğu’da Nişabur, Merv, Semerkant, Buhara kurulan şehirlere örnektir. Mekke, Medine, Şam şehirleri de bir ilim merkezi ve göç merkezi olmuşlardır. Antik şehirler ve onların bilgi birikimlerini okuyan şehrin yeni sakinleri Müslümanlar bu bilgileri daha ileriye taşımış ve şehirleri bir göç merkezi haline getirmişlerdir. Öyle ki otuz yıl gibi kısa bir sürede Kûfe ve Basra şehirlerinin 100.000 ve 200.000 nüfusuna sahip olduğu bilinmektedir. Çoğunluğu nehir havzaları ve ticaret güzergahında kurulan bu şehirler her anlamda bir çekim merkezi olmayı başarmıştır. Bir batılının ifadesiyle *“İslam âleminin her yerinde şehirler, bir bitki ve çiçek gibi birden bire ortaya çıkıyor, tomurcuklanıyor ve çatlayıp açıyordu”*.²²

İslam şehirlerinin kendine has bazı özellikleri vardır. Bu özelliklerden bir kaçına burada yer verelim. Toplumsal bir din olan İslam’da namaz ibadetinin cemaatle kılınması hasebiyle şehirlere ilk Cuma camiileri inşa edilmiş, bu camiler adeta halkın bir toplanma yeri olmuştur. Camilerin hemen yanına inşa edilen, dinin öğretimi için

²⁰Aslantürk, “Şehir ve Kent Dikotomisini Kavramlar Üzerinden Okumak”, 179-180.

²¹ Tevbe sûresi 97’de *“Bedeviler küfür ve nifak bakımından daha şiddetlidir. Allah’ın Resûlüne indirdiği sınırları bilmemeye de onlar daha yatkındır...”* bedevi olanın yeni şeyler öğrenmede kabullerinin ve değişimlerinin zor olduğundan bahsetmektedir.

²² Mustafa Demirci, “İslam’da Şehir ve Şehrin Sosyal Dinamikleri” *İSTEM Dergisi* 1/2 (2003), 131-132.

yapılan suffice ve İslam dininin kuralları çerçevesinde ticaretin yapıldığı pazar yerleri, İslam'ın temizliğe verdiği önemi gösteren hamam ve çeşmeler İslam şehirlerinin ortak yapılarını oluşturmuştur. Bunun yanında Peygamber'in (sav) yeşil alan, mesire alanı, park ve bahçelere verdiği önemi gösteren rivayetlerden yola çıkarak yeşil alanlara önem verildiği, ağaçların, ormanların korunduğu görülmektedir.²³

1.3. Kur'an'da Göç ve Şehir

Kur'an'da belirttiği üzere çoğu peygamber tebliğ vazifelerini gerçekleştirirken toplumları tarafından dışlanmış, tebliğleri engellenmiş ve artık canlarının tehlikeye düşmesi üzerine Cenab-ı Hak'tan aldıkları emir doğrultusunda göç etmişlerdir. Kur'an-ı Kerim'de; *“Andolsun ki biz Musa'ya: Kullarımla birlikte geceleyin yola çık da (size) yetişilmesinden korkmaksızın ve (boğulmaktan) endişe etmeksizin onlara denizde kuru bir yol aç, diye vahyetmiştik”*²⁴ *“Musa'ya: Kullarımı geceleyin yola çıkar; çünkü takip edileceksiniz, diye vahyettik... Ama (sonunda) biz onları (Firavun ve kavmini), bahçelerden, pınarlardan, hazinelerden ve değerli bir yerden çıkardık. Böylece, bunlara İsrailoğullarını mirasçı yaptık... Musa ve beraberinde bulunanların hepsini kurtardık. Sonra ötekilerini suda boğduk. Şüphesiz bunda bir ibret vardır; ama çokları iman etmiş değillerdir.”*²⁵ Firavun'un İsrailoğulları ve diğer Müslümanlara yaptığı zulüm sonrası hepsini bir arada yok etmek için Mısır'ı terk etme emri vermesi üzerine, Cenab-ı Hak'ın izniyle Hz. Musa ve inananlar göç ederler. Mevdûdî'nin tefsirinde belirttiği üzere bu ayetlerden tevhid dinine inananların Mısır'ın farklı bölgelerinde yaşadığı ve Hz. Musa'nın göç etmek için inananlara haber gönderip hazırlık yapmalarını söyleyerek bir gece tayin ettiği anlaşılmaktadır. Hz. Musa ve inananlar Kızıldeniz'e geldiklerinde Firavun ve ordusu onları burada yok etmeyi düşünseler de Allah'ın mucizesiyle deniz ikiye yarılıp Hz. Musa ve inananlar oradan selametle geçerler. Peşlerine takılan Firavun ve ordusu boğularak helak olur. Mısır'dan göç eden Hz. Musa ve inananların buradan Sina Yarımadası, Kuzey Arabistan, Ürdün oradan da Filistin topraklarına geçtiği görülür. Cenab-ı Hak; Firavun ve ordusunu servet, mülk ve ihtişamdı yoksun bırakırken İsrailoğullarına bu zenginlikleri, Mısır topraklarında

²³ Muammer Gül, “İslam ve Şehir” *Muhafazakar Düşünce Dergisi* 6/23 (Ocak-Şubat-Mart 2010), 82-83.

²⁴ Tâhâ 20/77.

²⁵ eş-Şuarâ 26/52-67.

değil Filistin topraklarında nasip etmiştir. Bunu A'râf suresi 136-137. ayetlerine baktığımızda da görmekteyiz: "...Müstezaflı kılınan kavmi de, içinde bereketler kıldığımız yerin doğularına ve batılarına mirasçı yaptık". Zira Kur'an'da 'bereketli yer (ülke)' ifadesi Filistin için kullanılmaktadır.²⁶

Kur'an'da Hz. İbrahim'in verdiği tevhit mücadelesinde göç ettiği ve bu göç sırasında yaşadıklarına yer verilmiştir. "Vaktiyle Rabbi İbrahim'i bazı sözlerle sınavıya da İbrahim onları eksiksiz yerine getirince, "Ben seni insanlara önder yapacağım" buyurmuştu. İbrahim, soyundan da" deyince Rabbi, "Vaadim zalimleri kapsamaz" buyurdu.²⁷ Kur'an'ın değişik yerlerinde belirtildiği gibi bu ayette de Hz. İbrahim'in bir takım imtihanları başarıyla geçtikten sonra kendisine peygamberlik vazifesi verildiğinden bahsedilir. Hz. İbrahim'in de bu hakikati yaymak için hayatının her alanında fedakarlık yaparak hak yolunda her zorluğa göğüs gerdiği, tebliğ vazifesini yerine getirmiş olduğu anlatılır.²⁸ "(Babası:) "Ey İbrahim! Sen benim tanrılarımın yüzü mü çeviriyorsun? Eğer vazgeçmezsen, andolsun seni taşlatırım; Şimdi uzun bir süre gözüme görünme! İbrahim şöyle dedi: "Esen kal! Rabbimden senin için mağfiret dileyeceğim. Çünkü O, bana karşı çok lütfkardır. Sizden de Allah'ın dışında taptığınız şeylerden de uzaklaşıyor ve Rabbime niyaz ediyorum. Umudum odur ki Rabbime niyazımdan eli boş dönmeyeceğim. Nihayet İbrahim onlardan ve Allah'ın dışında taptıklarından uzaklaşınca, biz ona İshak ve Yakub'u bahsettik, her birini peygamber yaptık. Onlara da rahmetimizden bağışlarda bulunduk ve onlara hak ettikleri yüksek bir övgü ile anılmayı nasip ettik."²⁹ Hz. İbrahim'in babasını İslam dinine daveti Kur'an'ın birçok ayetinde geçerken babasına olan yumuşak tavır belirtilmiş fakat en sonunda babasının kendisini taşlatacağı ve yanından uzaklaşmasını istemesiyle Hz. İbrahim, babası için dua edeceğini belirterek halkından kendisine inananlarla birlikte göç etmiştir.³⁰ Mevdûdî bu ayetin muhacirlere teselli mahiyetinde inerek Hz. İbrahim nasıl hayırla yad edilip hicretin lütfuna mazhar olduysa onların da göç ettikten sonra hayırla yad edilerek bereketlendirileceğini müjdelemiştir.³¹

Hz. İbrahim'in kendini tanrı ilan eden o dönemin kralı Nemrut ile girdiği tevhit mücadelesi şu şekilde yer almaktadır: "Allah'ın kendisine verdiği iktidara dayanarak Rabbi

²⁶ Ebü'l-A'lâ Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'an*, ter. Muhammed Han Kayani - Yusuf Karaca - Nazife Şişman vd. (İstanbul, İnsan Yayınları) 1/26-31; Gülsüm Görgeç, *Kur'an Kıssaları Bağlamında Hicret*. (Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 49-52.

²⁷ el-Bakara 2/124.

²⁸ Ebü'l-A'lâ Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'an*, ter. Muhammed Han Kayani - Yusuf Karaca - Nazife Şişman vd. (İstanbul, İnsan Yayınları), 3/112.

²⁹ Meryem 19/46-50.

³⁰ Ebü'l-A'lâ Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'an*, 241; Afif Abdülfettah Tabbara, *Hz. İbrahim (as)*, çev. Mehmet Aydın (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Eylül 1990), 549-551.

³¹ Ebü'l-A'lâ Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'an*, 223.

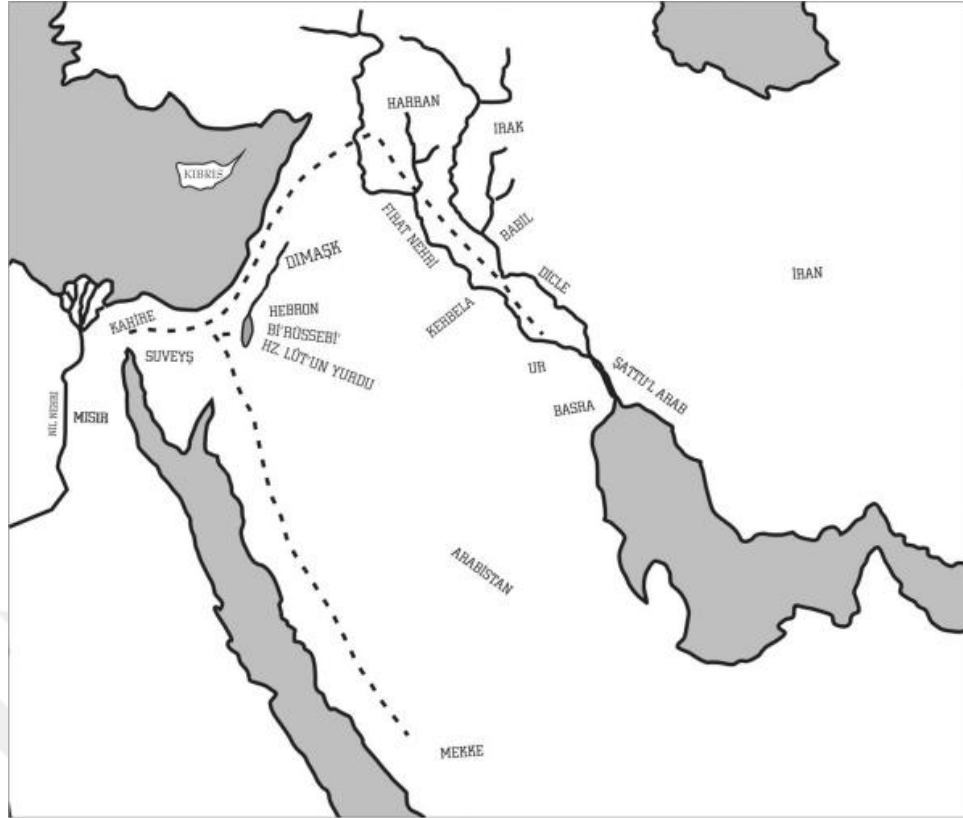
*hakkında İbrahim ile tartışmaya giren kimseyi görmedin mi? İbrahim “Rabbim hayat veren ve öldürenidir” deyince o, “Hayat veren ve öldüren benim” dedi. İbrahim “Allah güneşi doğudan getirmektedir, hadi sen de onu batıdan getir” dedi. Bunun üzerine inkarcı ne diyeceğini bilemedi. Allah zalimler topluluğuna rehberlik etmez.”*³² Bu mücadeleden sonra Hz. İbrahim oradaki halka İslam’ı tebliğ eder. Fakat bir karşılık alamayacağını görerek tebliğ vazifesini yerine getirmek için göç eder. Bu göçünü de Kur’an’da Mümteherine suresinin 4. ayetindeki *“Ben Rabbime hicret edeceğim. Muhakkak ki, O Aziz ve Hakimdir.”* ifadesinden görmekteyiz. Arz-ı Kenan denilen Şam topraklarına giden Hz. İbrahim, buradaki kıtlık sebebiyle oradan Mısır’a ardından da Filistin’e göç etmiştir.³³

Hz. İbrahim’in Babil’den Harran’a, Şam’dan Filistin topraklarına, oradan Mısır’a gittiği ve yeniden Filistin topraklarında Kudüs’e gelerek buraya yerleştiği bilinmektedir. Mısır dönüşünde eşi Sare’nin çocuğu olur umudu ile Hacer’le evlenmesine izin vermesi ve Hz. İsmail’in doğması sonrasında Hz. Sare’den de Hz. İshak’ın doğmasıyla eşi Hacer ve İsmail’i aile içindeki kıskançlık ve Allah’tan aldığı vahiyle ileride Mekke şehrinin kurulacağı Arabistan topraklarına bırakır. Hz. İbrahim’in İslam dinini yaymak için ne kadar büyük bir coğrafyada sürekli göç halinde olduğu görülmektedir. Öyle ki Allah’ın Kur’an’da kendisini bir genç olarak ifade etmesi hasebiyle yaklaşık 15 yaşından yaşamının sonuna kadar (yaklaşık 175 veya 200 yaşına kadar yaşadığı Tevrat’ın eski kaynaklarında yer almaktadır) tebliğ vazifesini göç ettiği yerlerde gerçekleştirmiş, bu coğrafyalarda davetçi bir kadro oluşturmuştur. Nitekim Ürdün topraklarına yeğeni Hz. Lût’u, Suriye ve Filistin’de küçük oğlu İshak’ı, Arabistan içlerinde de büyük oğlu İsmail’i görmekteyiz.³⁴ Göç ettiği yerler aşağıdaki haritada yer almaktadır (Şekil 1).

³² el-Bakara 2/258.

³³ Afif Abdülfettah Tabbara, *Hz. İbrahim (as)*, 561.

³⁴ İsmail Yiğit, *Peygamberler Tarihi* (İstanbul, Kayıhan Yayınları), 234-237; Ahmet Önkol, “Hz. İbrahim’in Tebliğ Metodu”, *Şanlıurfa İli Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı Yayınları*, Haziran 2007, 170-171.

Şekil 1. Hz. İbrahim'in göç ettiği yerler (Yiğit, 2007)

Hz. Lût'u ve beraberindekileri, halkının alaylı şekilde “Çıkarın bu adamları memleketinizden! Çünkü bunlar pek temiz insanlarmış!”³⁵ diyerek işledikleri ahlaksızlığa karşı temiz olan ve temiz olana çağıran Hz. Lût'a tahammüllerinin kalmadığı anlaşılmaktadır. “(Lût:) Keşke benim size karşı (koyacak) bir gücüm olsaydı veya güçlü bir kaleye sığınabilseydim! dedi. (Melekler) dediler ki: Ey Lût! Biz Rabbinin elçileriyiz. Onlar sana asla dokunamazlar. Sen gecenin bir kısmında ailenle (yola çıkıp) yürü...³⁶ Gecenin bir bölümünde aile fertlerini yola çıkar, sen de arkalarından yürü. Sizden hiç kimse, sakın dönüp de ardına bakmasın, istenen yere gidin.”³⁷ Cenab-ı Hak bu ayetlerde Hz. Lût'un uyarılarına rağmen ahlaksız işlerinde ısrar eden kavminin helak edileceğini bildirerek Hz. Lût'a o belden göç etmesini emretmiştir.³⁸ Bunun üzerine Hz. Lût Medyen bölgesinden göç etmiştir.³⁹ Bir kavmin sapıklık ve inkar sebebiyle o beldenin yok edileceği haber verilerek,

³⁵ A'râf 7/82.

³⁶ Hûd 11/80-81.

³⁷ el-Hicr 15/65.

³⁸ Ebü'l-A'lâ Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, 415.

³⁹ el-A'râf 7/82; en-Neml 27/56; Ebü'l-A'lâ Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, 60-64.

inanınların neslini ve izzetini korumak için de göç edebileceği örnekliliği Müslümanlara gösterilmiştir.

Hız. Şuayb'ın kavmine şirk ve ticari ahlaksızlıklarına karşı doğru olanı göstererek onları buna davet etse de inanmayanlar, Hız. Şuayb ve inananları yurtlarından çıkarmakla tehdit etmişlerdir. Buna karşı Cenab-ı Hak; Hız. Şuayb'a haber vererek kavminin helak edileceğini, o bölgeden göç etmesini emretmiştir.⁴⁰ Kur'an'da geçen bu kıssaların tamamı peygamberlerin zorunlu göçünü bizlere aktarmaktadır.⁴¹

Kur'an'da, Allah'ın dinini bulunduğu yerde yaşayamayan kişilerin göç etmesi gerektiği, *“Allah yolunda hicret eden kimse yeryüzünde gidecek birçok güzel yer ve bolluk (imkan) bulur. Kim Allah ve Rasulü uğrunda hicret ederek evinden çıkar da sonra kendisine ölüm yetişirse artık onun mükafatı Allah'a düşer. Allah da çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir”*⁴² ayetiyle buyrulmuştur. Mevdûdî, hicret etmek iki durum dışında bir zorunluluktur, der. Bunlar: Peygamber'in (sav) ve ona tabi olanların yaptığı gibi küfür üzere kurulan hayat sistemini İslami sisteme çevirmeye çalışmak ve o beldeden çıkacak imkanı yoksa kalılabileceğini bildirmiştir.⁴³ Hatta Nisâ suresinin ilerleyen ayetlerinde de göç etmeyenler eleştirilmiştir. *“Kendilerine yazık eden kimselere melekler, canlarını alırken: ‘Ne işte idiniz!’ dediler. Bunlar: ‘Biz yeryüzünde çaresizdik’ diye cevap verdiler. Melekler de ‘Allah'ın yeri geniş değil miydi? Hicret etseydiniz ya!’ dediler. İşte onların barınağı cehennemdir; orası ne kötü bir gidiş yeridir.”*⁴⁴ Allah'ın arzının geniş olduğunu ifade eden ayetlerde göç ile ulaşılacak olan ferahlıktan, Allah'ın yardımının göç edenle olacağı müjdesiyle insanların korkuya kapılmayıp⁴⁵ psikolojik olarak kendilerini iyi hissetmeleri sağlanmıştır. *“İman edip de hicret edenler ve Allah yolunda mallarıyla, canlarıyla cihad edenler, rütbe bakımından Allah katında daha üstündürler. Kurtuluşa erenler de işte onlardır.”*⁴⁶

Peygamber'in (sav) hanımı Ümmü Seleme'nin kadınların hicretinin mükafatı konusunda Kur'an'ın bir şey söylemediğini ifade etmesi üzerine *“Rableri onların duasına şöyle karşılık verir: ‘Şüphesiz ben erkek olsun kadın olsun –ki birbirinizden meydana gelmişsinizdir-*

⁴⁰ el-A'râf 7/88; Ebû Mansûr el-Mâtûrîdî, *Te'vîlatü'l-Kur'an*, ter. Yunus Vehbi Yavuz (İstanbul, Ensar Yayınları), 3/450-459.

⁴¹ Ahmet Sait Sıcak vd., “Kur'an'da 'İhraç' Kavramı Özelinde Göç Olgusu” *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (Şubat 2018), 491- 493.

⁴² Nisâ 4/100.

⁴³ Ebû'l-A'lâ Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'an*, 394-395.

⁴⁴ Nisâ 4/97.

⁴⁵ Mehmet Emin Sarıkaya, “Zorunlu Göç Bağlamında Kur'an'da Göç” *Journal of Analytic Divinity* 2/1 (2018), 243-244.

⁴⁶ et-Tevbe 9/20.

sizden bir şey yapanın emeğini asla boşa çıkarmam. Hicret edenlerin, yurtlarından çıkarılanların, benim yolumda eziyete uğratılanların, savaşanların ve öldürülenlerin, işte onların günahlarını elbette sileceğim. Andolsun ki, Allah katında bir mükafat olarak onları altından ırmaklar akan cennetlere koyacağım. Şüphe yok ki nimetin güzeli Allah'ın katındadır”⁴⁷ ayeti inerek hicret eden herkesin birey olarak günahları silinerek cennet ile mükafatlandırılacağı müjdesiyle göçe teşvik edilmiştir.

Hicret sonrası Peygamber (sav), Mekke fethi için gelen “Onlar, haksız yere, sırf ‘Rabbimiz Allah’tır’ demelerinden yurtlarından çıkarılmış kimselerdir. Eğer Allah’ın insanların bir kısmını bir kısmıyla defetmesi olmasaydı, içlerinde Allah’ın adı çok anılan manastırlar, kiliseler, havralar ve mescitler muhakkak yerle bir edilirdi. Şüphesiz ki Allah kendi dinine yardım edene muhakkak yardım eder. Şüphesiz ki Allah çok kuvvetlidir, mutlak güç sahibidir.”⁴⁸ ayeti gereği cihat etmiş ve Medine’den ayrılmıştır. Hicret ‘ihraç’ kelime kökü ile Kur’an’da “çıkarılma” anlamında kullanılmış, kendi vatanını korumak için izin verilen cihat anlayışıyla da fetihler gerçekleşmiştir.⁴⁹ Bu fetihler İslam medeniyetini doğururken ilk döneminden itibaren birçok göçün yaşanmasına sebep olmuştur. Bunun yanında ayette “Rabbimiz Allah’tır” demelerinden dolayı Mekkeli Müslümanlar hicret ederken birçok sıkıntıya maruz kalmışlardır. Örnek verirken Suheyb b. Rûmî, Medine’ye hicret ederken Mekkeliler tarafından engellenmiştir. Küçüklüğünde Musul’da yaşarken Rumların şehirlerine baskın yapmasıyla köle olarak Rum diyarında yıllarca kaldıktan sonra Kelb kabilesine satılmıştır. Kelb kabilesinin Mekke’ye gelerek Abdullah b. Cud’an’a Suheyb b. Rûmî’yi satması ve onu azad etmesi sonucu Mekke’de özgürlüğüne kavuşmuş ve Abdullah b. Cud’an ölene kadar onunla yaşamıştır. Mekkeli müşrikler de Mekke’ye gelmeden önce hiçbir sermayesi olmadığını, şimdi bu sermaye ile hicret etmesine izin vermeyip sermayenin Mekke’ye ait olduğunu söylemişlerdir. Bunun üzerine Suheyb b. Rûmî sermayesinin yerini onlara söylerse hicretine izin verip vermeyeceklerini sorar. Gitmesine izin vereceklerini belirtince tüm sermayesinin yerini onlara söylemiş ve bu şekilde hicret edebilmiştir.⁵⁰ Ebu Seleme ve ailesi de hicret etmek için hazırlık yaparken karısının ailesi, karısıyla hicret etmesine izin vermeyip onu alıkoymuşlardır. Ebu Seleme’nin ailesi de çocuğu annesinden almıştır.

⁴⁷ Âl-i İmrân 3/195; Ebü’l-A’lâ Mevdûdî, *Tefhîmu’l-Kur’ân*, 319-320.

⁴⁸ el-Hac 22/40.

⁴⁹ Sıcak vd., “Kur’an’da ‘İhraç’ Kavramı Özelinde Göç Olgusu”, 499-507.

⁵⁰ Ebü’l-A’lâ Mevdûdî, *Tefhîmu’l-Kur’ân*, 372; Ömer Sabuncu, Suheyb er-Rûmî– Hayatı, Kişiliği ve Faaliyetleri-, *İstem Dergisi* 4/7 (2006), 161-165.

Yaklaşık bir yıla yakın ayrı kalan aile, karısı ve çocuğunun Medine'ye hicret etmesiyle bir araya gelebilmiştir.⁵¹

Kur'an'da bir diğer çıkarılma anlamı ile kastedilen, savaş izninin verilmesi sonrası münafıkların gerisin geriye dönüp Müslümanları nasıl yalnız bırakacakları, iman ettik diyenlerin imtihan edileceklerini ifade etmektedir.⁵² “Eğer biz onlara, ‘Hayatlarınızı feda edin veya yurtlarınızdan çıkın’ diye yazmış olsaydık, içlerinden pek azı hariç, bunu yapmazlardı. Eğer kendilerine verilen öğütleri tutsalardı, elbette haklarında hem daha hayırlı hem de (imanlarını) daha çok pekiştirici olurdu.”⁵³

Hicret edilerek oluşan yeni toplumun birbirleri üzerinde bir hukuka sahip olduğu konusunda ayetler nazil olmuş, bu da insanlık tarihine İslam dinine inananların birlikteliğinin nasıl oluşacağı hakkında yol göstermiştir. “İman edip de hicret edenler, malları ve canlarıyla Allah yolunda cihad edenler ve onları bağırlarına basıp yardım edenler birbirlerinin yar ve yakınlarıdır. İman edip de hicret etmeyenlere gelince, göç edinceye kadar onlarla aranızdaki bağ (yakınlık) sebebiyle hiçbir sorumluluğunuz yoktur. Sizden, dinlerini korumak için yardım isterlerse, aranızda antlaşma bulunan bir topluluğa karşı olmamak üzere yardım etmeniz gerekir. Allah bütün yaptıklarınızı görmektedir. İnkâr edenler de birbirlerinin yakın ve yardımcılarıdır. İlişkilerinizi böyle kurmazsanız yeryüzünde bir fitne ve büyük bir bozulma olur. İman edip de hicret edenler, Allah yolunda cihad edenlerle onları bağırlarına basanlar ve yardım edenler var ya işte gerçek müminler onlardır; bağışlanma onlar için, büyük lütf onlar içindir. Daha sonra iman edenler, hicret edip sizinle beraber cihad edenler, işte bunlar da sizdendir. Aralarında rahim bağı bulunanlar Allah'ın hükmüne göre birbirlerine daha yakındır. Allah herşeyi hakkıyla bilmektedir.”⁵⁴ Bu ayetle Allah muhacir ve ensarı birbirlerine varis yapmış, hicret edenlerin hicret etmeyenlere karşı sorumlu olmadıklarını ifade etmiştir. Abdullah b. Mesud'dan nakledilen bir hadiste Peygamber (sav), muhacir ve ensarın birbirlerine dünya ve ahirette yakın olduklarını buyurmuştur. Hicretten sonra sahabiler arasında kardeşlik bağı oluşturmuş (muahat), mesela, Abdullah b. Mesud ile Zübeyr b. Avvam'ı birbirlerine mirasçı olacak şekilde kardeş ilan etmiştir. Sûrenin devamındaki “Aralarında kan bağı bulunanlar Allah'ın hükmüne göre birbirlerine daha yakındır” ayeti nazil olana kadar bu şekilde devam etmiştir. Bedevîler ve muhacirler de birbirlerine mirasçı olunca Medine'ye hicret artmıştır. Böylece Medine'de Müslümanlar nüfus olarak çoğalmıştır. Ayetin devamında Allah için şehirlerini bırakmak zorunda kalan ve ona kucak açanların birbirlerine olan

⁵¹ Ebü'l-A'lâ Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, 372-373.

⁵² Sıcak vd., “Kur'an'da 'İhraç' Kavramı Özelinde Göç Olgusu”, 499-507.

⁵³ Nisâ 4/66.

⁵⁴ el-Enfâl 8/72-75.

yakınlıkları “*yar ve yakındır*” ifadesi ile pekiştirilerek övülmüştür. Çünkü muhacir geride her şeyini bırakıp sırf Allah emrettiği için yola çıkarken ensar da yine sırf Allah rızası için ev sahibi olmanın sorumluluğunu üstlenmiştir.⁵⁵ Bu iki taraftaki fedakarlık Allah tarafından övülmüş ve İslam dünyasına, başlarına gelen durumlarda nasıl bir yol izlenmesi örnekliğini sunmuştur.

Bununla birlikte göç sonrası oluşan toplumsal yapıdaki etkileşimle göç eden toplum ve yerleşik olan toplum arasında değişim ve dönüşüm yaşanır. Kur'an'da ensarın, muhacire yurtlarını açmalarının yanında gönüllerini de açtıklarından, hoşgörülü olmaları ve yardımseverliklerini⁵⁶ anlatır. Yaptıkları iyiliğin karşılığını beklemediklerinden Haşr suresi dokuzuncu ayette, “*Onlardan (muhacirlerden) önce, o yurda (Medine'ye) yerleşmiş ve imanı da gönüllerine de yerleşmiş olanlar, hicret edenleri severler. Onlara verilenlerden dolayı içlerinde bir rahatsızlık duymazlar. Kendileri son derece ihtiyaç içinde bulunsalar bile onları kendilerine tercih ederler. Kim nefsinin cimriliğinden, hırsından korunursa, işte onlar kurtuluşa erenlerin ta kendileridir*” diyerek övgüyle bahseder.⁵⁷ Zira muhacirler Medine'ye geldiklerinde ensar, Peygamber'e (sav) gelip tüm bağ ve bahçelerini göstererek muhacir ve kendileri arasında paylaşımını teklif etmişlerdir. Peygamber (sav) bunun üzerine Mekkelilerin çiftçilikten anlamadıklarını, bağ ve bahçelerinden bir hisse verebilirler mi diye onlara sorduğunda ensar bunu kabul etmiştir. Zaman geçip Nadiroğulları Medine Sözleşmesi'ni ihlal edip şehri terk etmek zorunda kaldıklarında, Peygamber (sav) “*Nadiroğullarının topraklarını ve sizin topraklarınızı birleştirip aranızda pay mı edelim yoksa Nadiroğullarının topraklarını muhacirlere verip size kendi topraklarınızı mı verelim*” diye teklif ettiğinde ensar, Nadiroğulların topraklarının hepsinin muhacirlere verilip kendi topraklarını geri alabileceklerini ifade etmişlerdir. Böylece ensarın rızası ile Nadiroğulları toprakları muhacirlere verilmiştir. İşte Cenab-ı Hak, ensarın bu gibi daha birçok fedakarlıklarını Kur'an'da övmüştür.⁵⁸ Başka ayette de “*Muhacir ve ensarın ilkleri ile onlara güzelce uyanlardan Allah hoşnut olmuştur, onlar da O'ndan razıdırlar. Onlara, sonsuza dek hep içinde kalmak üzere altından ırmaklar akan cennetler hazırlamıştır. Büyük bahtiyarlık işte budur.*”⁵⁹

⁵⁵ Ebû Mansûr el-Mâtûrîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 295-302.

⁵⁶ en-Nûr 24/22.

⁵⁷ el-Haşr 59/9; Sarıkaya “Zorunlu Göç Bağlamında Kur'an'da Göç”, 245-248.

⁵⁸ Ebû'l-A'lâ Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, 210-211; Ebû Mansûr el-Mâtûrîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 82-83.

⁵⁹ et-Tevbe 9/100.

Göç zorunlu olsa da ensar ve muhacirin oluşturduğu kardeşlik ilkesine tutunan birey, sağlıklı bir şekilde topluma adaptasyonunu sağlayabilir.⁶⁰ Kur'an'ın övdüğü kültürden gelen 'verme bilinci, diğergamlık, iyilik yapmak, kendine yapılmasını istemediğin şeyi başkasına yapmamak, sağ elin verdiğini sol elin görmemesi düsturu ile kişiyi rencide etmemek, muhtaca şefkat duyup onu koruma isteği' ve daha buna benzer birçok değer dinin bir öğretisi olduğu açıkça görülmektedir.⁶¹ Bu değerlerle oluşturulan toplumda çeşitlilik artmış ve sorun olabilecek konular kolaylıkla çözüme kavuşturulmuştur.

1.4. Mekke'den Habeşistan'a Yapılan Hicret

Hz. Muhammed (sav), İslam dininin emirlerini doğup büyüdüğü Mekke halkına tebliğ ederken birçok baskı ve zulümle karşılaşmış; bunun sonunda zulüm gören sahabelere, o dönemde adil olarak bilinen hükümdar Necâşî'nin toprakları Habeşistan'a göç etmelerine izin vermiştir.⁶² Göçün Habeşistan'a yapılma sebebi Necâşî'nin adil olarak bilinmesinin yanında Habeşistan topraklarında çatışma olmaması, İran ve Bizans topraklarının kendi aralarındaki mücadele ve karışıklık, Araplara karşı almış oldukları tedbir, Arabistan topraklarında başka bir kabileye sığınmanın Kureyş kabilesini karşılarına almak olup buna cesaret edemeyeceklerinin, Suriye, Hîre, Yemen bölgelerinin Kureyş ile aralarındaki ticari ilişkileri tehlikeye atmayacaklarının bilinmesidir.⁶³ Bunun yanında Peygamber'in (sav) dedesi Abdulmuttalib b. Haşim'in annesinin Yemenli Neccar oğullarından olması ve küçüklüğünün Yemen'de geçmesi, sonrasında ticari ve iyi ilişkiler kurarak hükümdarlar nezdinde tanınması Haşimoğullarından olan Peygamber'in (sav) sahabeler için burayı tercih etme sebeplerinden biridir. Zira kabile bağları hâlâ güçlü sosyolojik bir gerçektir. Necâşî kendisine güvenerek gönderilen bu insanları eskilerden gelen ilişkiden dolayı hiç şüphesiz koruyacaktır. Hatta yıllar geçtikten sonra

⁶⁰ Gülüşan Göcen, "Empati ve Din" *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/25 (Ocak 2012), 273-274.

⁶¹ Göcen, "Empati ve Din", 273-274.

⁶² Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi-Dini- Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, çev. İsmail Yiğit (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2011), 119-123.

⁶³ İsmail Altun, *Mekke Müslümanlarının Habeşistan'a Hicreti*. (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996), 57-62; Adem Apak, "Habeşistan Hicreti Üzerine Mülâhazalar" *Siyer Araştırmaları Dergisi*, 2 (Temmuz-Aralık 2017), 31-33.

Hemedan bölgesinin fethinde Halid b. Velid'in eliyle Müslüman olmayı reddederken Hz. Ali eliyle topluca İslam'ı seçmiş olduklarında da görmekteyiz. Yine aynı şekilde Kûfe'deki Yemenlilerin Sıffin vakasında Hz. Ali'nin yanında yer almaları bu duruma örneklik oluşturabilir.⁶⁴

Tebliğin 5. yılı Recep ayında (M.615) on bir erkek dört kadından oluşan heyetle birlikte ilk hicret gerçekleşir. Sonrasında 82 erkek 12 kadından oluşan bir heyet hicret etmiş olup Medine'ye hicret başlayana kadar Mekke'den Habeşistan'a ara ara göçler devam etmiştir. Hicret edenlerin hangi kabileden olduğuna baktığımızda ise Haşimoğulları, Mahzumoğulları, Sehmoğulları, Cumahoğulları, Amiroğulları, Haris b. Fihroğulları, Ümeyyeoğulları, Esedoğulları olmak üzere hemen hemen her kabileden birilerinin hicret ettikleri görülmüştür.⁶⁵ Bununla birlikte Habeşistan göçü İslam'ın diğer ülkeler tarafından tanınıp farklı din ve etnik gruplarla baskı görmeden yaşamanın ilk örnekliğini bizlere sunmaktadır.⁶⁶ Nitekim Habeşistan'da sahabelerin göçü ile birlikte İslam dininin varlığını duyan insanlar Mekke'ye grup grup gelerek yeni dini araştırmış ve bu yeni dine inananlar olmuştur. Bu kabilelerden bazıları Mekke'deyken Kur'an'ı dinleyip Müslüman olduktan sonra Ebu Cehil'in hakaretlerine maruz kalsalar da kendilerini hayırdan mahrum etmeyeceklerini dile getirmişlerdir. Bunun üzerine *"Bundan önce kendisine kitap verdiğimiz kimseler buna da iman ederler. Onlara Kur'an okunduğu zaman, 'O'na iman ettik, şüphesiz o Rabbimizden gelmiş gerçeğin kendisidir. Esasen biz bundan önce de Rabbimize boyun eğmiştik' derler. İşte (baskılara karşı) sabretmelerinden ötürü onlara mükâfakları iki defa verilecektir. Onlar kötülüğü iyilikle savarlar, kendilerine verdiğimiz rızıktan da Allah rızası için harcarlar. Onları boş söz işittikleri zaman ondan yüz çevirirler ve 'Bizim yaptıklarımız bize, sizin yaptıklarınız da size; esen kalın, bizim cahillerle işimiz yok' derler."*⁶⁷ ayetleri nazil olmuştur. Hatta Necâşi'nin oğlu Ebu Nizer ve yeğeni Zu-Mihber Peygamber'in (sav) yanına gelmiş yeniden yurtlarına dönmemişlerdir.⁶⁸

Habeşistan'a göç eden sahabilerin orada yaşamlarını nasıl idame ettirdiklerine dair net bir bilgi olmasa da aralarında Osman b. Affân ve Abdurrahman b. Avf gibi tüccar olan bu sahabilerin nasıl Medine'ye gelir gelmez ticarete atıldıkları görülmüyorsa Habeşistan'da da ticaret yaptıkları tahmin edilmektedir. Zira on beş yıl gibi uzun bir

⁶⁴ el-Câbirî, *Arap Siyasal Aklı*, 131.

⁶⁵ Apak, "Habeşistan Hicreti Üzerine Mülâhazalar", 33-36.

⁶⁶ Mustafa Aydın, "Özel Bir Göç Biçimi Olarak Hicret" *Sosyoloji Divanı*, 3/6 (Temmuz-Aralık 2015), 107-108.

⁶⁷ el-Kasas 28/52-55.

⁶⁸ Altun, *Mekke Müslümanlarının Habeşistan'a Hicreti*, 143-145.

süre Necâşî'nin sarayında misafir olarak kaldıkları düşünülemez. Eşleriyle oraya giden sahabilerin Habeşistan'da çocukları olmuştur. Bu, göç eden sahabiler için bir sevinç vesilesidir. İbn Hişâm'ın belirttiğine göre oraya göç eden sahabilerin dokuz çocuğu olmuştur. Hicret eden Ümmü Habibe'nin eşi olan Ubeydullah b. Cahş'ın Mekke'deyken inanmış olduğu Hristiyanlığa yeniden dönmesi ve Sevde'nin kocası Sekran'ın da din değiştirmesi göç eden sahabiler arasında üzüntü meydana getirmiştir. Öyle ki Sekran'ın karısı Sevde kocasından ayrılarak bir süre sonra Mekke'ye dönmüştür. Peygamber (sav) bu davranışından dolayı Sevde'yi onurlandırarak kendisiyle evlenmiştir.⁶⁹

Müslümanlar, Habeşistan'ın içinde bulunduğu siyasi ve sosyal durumlardan etkilenmiş;⁷⁰ kendilerine yapılan baskı ve dışlanma gibi davranışlara maruz kalmışlardır. Ayaklanan ve savaşıyan gruba karşı Necâşî'ye dua etmişler hatta bazı kaynaklarda Zübeyr b. Avvâm'ın savaş hakkında bilgi almak için Nil kıyısına gittiğinde Necâşî'nin safında savaştığı bildirilmektedir.⁷¹ Peygamber'in (sav) kızı Rukiye burada birkaç sefih adamın çirkin sözlü saldırılarına uğrar. Bu çirkin saldırılar karşısında bir arbede ile bu işi yapanların öldürüldüğü aktarılır. Habeşistan'a hicret eden Müslümanlar, Necâşî'nin Müslümanları koruyucu tavrına karşı çeşitli din adamları ve farklı grupların bireysel saldırılarına sistematik olarak maruz kalmışlardır.⁷² Bu tür zulümlere maruz kalmaları karşısında bazen haklarını savunmuş bazen sabretmişlerdir.⁷³ Peygamber'in (sav) Medine'ye hicretinden sonra Bedir Savaşı'nın ardından bazı Müslümanların Habeşistan'dan Medine'ye geldiği bilinirken, Hudeybiye muhasarasından sonra Necâşî'ye İslam'a davet mektubu gönderildiği dönemde, kalan Müslümanların Medine'ye gelmelerini bildirmesi üzerine buradaki Müslümanlar, toplu olarak Hayber Kalesi'nin fethinden hemen sonra 628 yılında Medine'ye hicret etmişlerdir.⁷⁴ Görüldüğü gibi Habeşistan'a yapılan hicret ile orada

⁶⁹ Levent Öztürk, *Hiz. Muhammed'in Habeşistan'la Münasebetleri*. (İstanbul: Marmara Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, 1988), 74-77; Apak, "Habeşistan Hicreti Üzerine Mülâhazalar", 36-42.

⁷⁰ Altun, *Mekke Müslümanlarının Habeşistan'a Hicreti*, 139-142.

⁷¹ Öztürk, *Hiz. Muhammed'in Habeşistan'la Münasebetleri*, 78-79.

⁷² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih İslam Tarihi*, çev. Ahmet Ağırakçı vd. (İstanbul: Ocak Yayınları, 2016), 62-68; Altun, *Mekke Müslümanlarının Habeşistan'a Hicreti*, 139-142.

⁷³ Altun, *Mekke Müslümanlarının Habeşistan'a Hicreti*, 139-142.

⁷⁴ Öztürk, *Hiz. Muhammed'in Habeşistan'la Münasebetleri*, 123-126.

sahabilerin sürdüğü yaşam sonraki dönemlerde Müslümanlara, farklı dine mensup yönetimlerde yaşamını nasıl idâme ettirebilecekleri örnekliğini sunmuştur.

1.5. Mekke'den Medine'ye Yapılan Hicret

Peygamber (sav) Mekke'de İslam davetine devam ederken Müslümanlara yapılan zulüm ve baskı da her geçen gün artar. Öyle ki artık Müslümanlar için Mekke yaşanmaz bir hal almıştır. Zira Mekkeliler tarafından başta Peygamber (sav) olmak üzere diğer Müslümanların canlarına kastedip tamamen yok etme gibi planlar yapıldığı duyulur. Habeşistan gibi uzak bir coğrafyaya bazı sahabiler gitmiş olsa da tüm Müslümanlar için bu söz konusu değildi. Peygamber (sav) Mekke ve civarındaki Beni Amir ve Beni Hanife gibi kabileleri Mekkelilerin tüm baskılarına ragmen İslam'a davet ederek hicret etme ve sığınma talep etmiş olsa da başta amcası Ebû Leheb olmak üzere diğer müşriklerin kendisi hakkındaki çirkin ithamlarından dolayı bu kabilelerden istediği karşılığı alamamıştır. Sonraki dönemde Mekke'ye daha yakın Taif ve civar kabilelere hicret edebilme girişimleri de Mekke müşriklerini karşılarına almak istemeyen ve kendileri de müşrik olan bu belde ve kabileler tarafından kabul görmemiştir.⁷⁵

Mekke'de Peygamber olduğunu haber alan Medinelilerden bazı Araplar, Yahudilerin de yakında bir peygamber zuhûr edeceği söylemlerine binaen Mekke'ye gelerek Hz. Peygamber'den (sav) İslam dinini kendilerine anlatmalarını istemiş; sonrasında Müslüman olmuşlardır. Akabede Müslüman olan Medinelilerin sonraki yıllarda sayıları artmış ve Peygamber'e (sav) biat edip, Peygamber'in (sav) kendi şehirlerine gelerek, hem kendilerinin önderi olmalarını hem de Buâs savaşları ile yorgun düşen ve istikrarsızlık içinde olan Evs ve Hazreç kabilelerinin arasındaki husumeti yok edip şehirlerini istikrara kavuşturmalarını istemişlerdir. Medine⁷⁶'den gelen bu toplulukla Akabe'de yaklaşık üç yıl süren etkileşim sonucunda Peygamber (sav) ve Medineliler arasında biat meydana gelmiş, bu biatlara de 'Akabe Biatları'

⁷⁵ Belâzürî, Ensâbü'l-Eşrâf İslam Tarihinde Öncü Şahsiyetler, Adnan Demircan (ed.) (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2020), 277-279; Önkal, "Hicret", 459.

⁷⁶ Medine: Peygamber (sav) Medine ismini vermeden önce şehrin adı 'kötülemek, zarar vermek' anlamında Yesrib'dir.

denmiştir.⁷⁷ Medineli olan bu sahabiler, Peygamber (sav) ve diğer Müslümanları ne olursa olsun koruyacaklarına dair söz vermeleri üzerine Peygamber (sav) Müslümanlara hicret edebileceklerini söylemiş ve böylece hicret başlamıştır. Kur'an'da bildirildiği üzere Cenâb-ı Hakk'ın izin vermesiyle de Peygamber (sav), en yakın arkadaşı Hz. Ebu Bekir'le (ra) 27-28-29 Safer 622 yılında Medine'ye hicret etmek üzere yola çıkmıştır. Hz. Ebû Bekir'in yola çıkmadan aylar öncesinde 2 binek deveyi uzun yol için hazırlaması, yanına 4000 dirheme yakın para alması, Müslüman olmamasına rağmen yol güzergahını iyi bilen ve bununla ün yapmış olan Abdullah b. Uraykıt'ı kılavuz olarak tutmaları, gittikleri yerdeki izlerini kaybettirmek için çobanları Âmir b. Führeyre'ye koyunları güttürmesi, oğlu Abdullah b. Ebu Bekir ve kızı Esmâ bt. Ebu Bekir'in Mekke'de olanları haber vermesi aldıkları önlemlerdir. Peygamber (sav) Hz. Ali'yi yatağında bırakarak kendisine emanet edilen malları emanet sahiplerine vermesiyle vazifelendirmiştir.⁷⁸ Görüldüğü gibi alınacak önlemler alınmış ve gelen emirle hicret için yola çıkılmıştır. Hicret ile ilgili tarih kaynaklarından anlatılan bu haberler Peygamber'in (sav) hicret etmeden önce en küçük ayrıntısına kadar hazırlık yaptıktan sonra yola çıktığını bizlere göstermektedir. Peygamber (sav), Mekkelilerin kendisini başta evinde olmak üzere yolda da birçok öldürme teşebbüsüne rağmen 12 Rebiülevvel (24 Eylül 622) Cuma günü Medine'ye varmıştır.⁷⁹

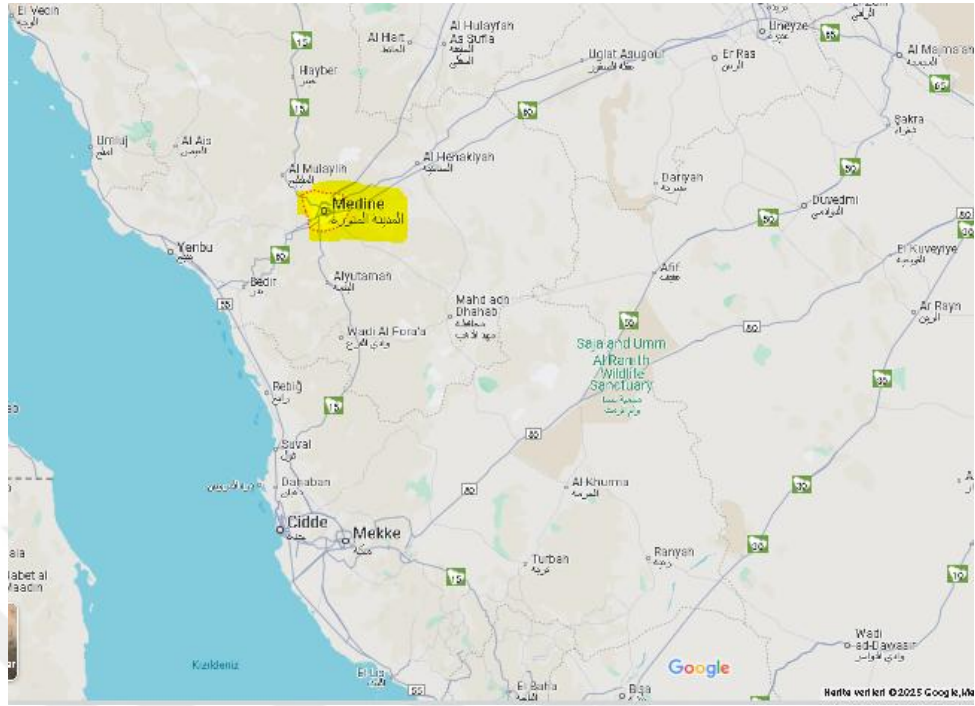
1.5.1. Medine'ye Göç Yapılmadan Önce Şehrin Kozmopolit Yapısı

Medine; Arap Yarımadası'nın batısında, Hicaz bölgesinde, Kızıldeniz kıyısına yaklaşık 130 km uzaklıkta, Mekke'nin 250 km kadar kuzeyinde olan bir şehirdir (Şekil 2). Şehrin kuzeyinde Uhud Dağları, güneyinde Âir Dağları, doğusunda Vâkım Harresi (volkanik dağ akıntısı), batısında da Vasım Harresi bulunur. Ovalık olan bu bölgede çok sayıda su kuyusu bulunmasına rağmen bu suların çoğu acı olduğu için içilemez durumdadır.

⁷⁷ Adem Apak, "Hz. Peygamber'in (sav) Hicret Sonrası Medine'de Örnek Toplum Oluşturma Adımları Üzerine" *İslami İlimler Dergisi Yayınları* (Ekim 2014), 348.

⁷⁸ Cuma Karan (ed.), "İlk Dönem Kaynakları Işığında Hz. Peygamber'in Hicreti", *Farklı Yönleriyle Hicret*, (Ankara: Siyer Akademi Yayınları, 2023), 44-49.

⁷⁹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf İslam Tarihinde Öncü Şahsiyetler*, 280-314; Sîret-i İbn-i Hişâm, *İslam Tarihi*, çev. Hasan Ege (İstanbul: Kahraman Yayınları, 2006), 144-155.

Şekil 2. Medine'nin konumu (google maps, 2025)

Eski adı Yesrib olarak bilinen Medine şehri, ‘zarar vermek, kötölemek, bozmak’ gibi anlamlara gelmektedir. Bu adın şehre ilk yerleşen Amâlika kavminden birinin isminden geldiği rivayet edilir. Şehirde çok önceleri Yemen’den göçüp yerleştikleri kabul edilen Evs ve Hazreç adında Arap kabileleri ve Yahudiler yaşamaktadır. Yahudiler Benî Kaynuka, Benî Kurayza ve Benî Nadir olmak üzere üç kola ayrılır. Önceleri şehirde Evs ve Hazreç kabileleri diğer kabilelere üstün gelerek hakimiyet sağlasalar da sonraları asabiyet duyguları, Yahudilerin kışkırtmaları, iktidar arzusu ve daha birçok sebepten aralarında uzun yıllar süren savaşları meydana getirmiştir. Buâs Savaşları denilen bu savaşlar 120 yıl devam etmiş,⁸⁰ bu durum şehirde artık kronik hale gelen istikrarsızlığı doğurmuştur. Yani Medine şehrinde sürekli kargaşa hakim olunca bu durum zalimlerin ve fitne çıkarmak isteyenlerin önünü açmış, haksızlığın meşru şekilde yaşanmasına neden olmuştur.

⁸⁰ Asri Çubukçu, “Buâs” *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 6/340; Fethullah Zengin, *Medine'nin İslamlaşması*. (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 23-28.

Medine’de hicret öncesinde Araplar ve Yahudiler kendi kabilelerinden oluşan mahallelerde yaşıyorlardı. Üç tarafı bahçelerle çevrili olan bu şehirde genellikle Yahudilerin taştan evleri, kale olarak kullanılabilecek duvarları vardı. Hicret öncesinde tam olarak gelişmemiş olan Medine’de Evs ve Hazreç kabileleri genel olarak tarımla uğraşırlardı. Yahudiler ise tarımın yanında hayvancılık, demircilik, dokumacılık, kuyumculukla meşguldü. Şehrin genel halkı ticaretle uğraşsa da kendi adlarına çarşıları olan Beni Kaynuka öncülüğünde Yahudiler, ekonomik hayatta daha fazla söz sahibiydi. Şehre Suriye ve diğer bölgelerden ithal mallar gelir, bazı göçebe kabileler de kendi mallarını getirip Medine pazarında satardı. Para birimi olarak İran’ın para birimi dirhem ve Bizans’ın para birimi dinar kullanılır. Şehirde hicretten önce nüfus yaklaşık 10-20.000 kişi civarındadır. İdari istikrarsızlık olduğu için her kabile kendi sosyal, kültürel, ahlaki geleneklerine sahipti. Araplar putperest, Yahudiler Yahudi, az sayıda da olsa Hristiyan dinine inananların olduğu bilinmektedir.⁸¹ Medine şehri hicret olayı gerçekleşmeden önce böyle bir kozmopolit yapıya sahipti.

1.5.2. Müslümanların Göç ile Kurulan İlk Başkenti: Medine

Peygamber (sav) ve Mekke’den Medine’ye hicret eden Müslümanlara muhacir, onlara evlerini açan Medineli Müslümanlara ise ensar ismi verilmiştir.⁸² Hicret sonrası Peygamber’e (sav) biat edilmiş, Medine Sözleşmesi’yle Peygamber (sav) hem dini hem siyasi yönetici olmuştur.⁸³

Peygamber (sav), yönetici konumuyla ilk olarak şehrin ismi olan ve ‘fesat’ anlamına gelen Yesrib’i Medine olarak değiştirmiştir.⁸⁴ Sonrasında muhacir ile ensarı muâhât (kardeş) ilan etmiştir.⁸⁵ Arap toplumunun yapısında olan asabiyet duygusu ile gelen aidiyet hissi yerini Müslüman sosyal kimliği altında ümmet ismiyle toplamış, hicret sonrası şiddet ve baskının olmadığı bir şehirde uygulanan muahat politikası da

⁸¹ Küçüktaşçı-Bozkurt, “Medine”, 28/309-310; Zengin, *Medine’nin İslamlaşması*, 28-36.

⁸² Önkol, “Hicret”, 17/458; Hüseyin Algül, “Ensar” *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 11/251.

⁸³ Köksal Alver, *İslam Şehrin Kurmak*: Hz. Peygamberin Şehir Tasavvuru, *Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları* 56, (Ağustos 2015), 38.

⁸⁴ Yaşar Doğru, *Kur’ân-ı Kerîm’de Hicret*. (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 153.

⁸⁵ Mehmet Apaydın, *Siyer Kronolojisi*, (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2018), 411; Yılmaz Çelik, “Hz. Peygamber’in Aile Birliğini Tehdit Eden Göç Sorununa Yaklaşımı: Medine’ye Hicreti Örneğinde”, *Uluslararası Mevlid-i Nebi Sempozyumu Peygamberimiz ve Aile* (Kasım 2019), 921-922.

Müslümanların birbirine olan bağıni daha da güçlendirmiştir.⁸⁶ Muâhât politikası ile toplum, bir arada yaşama tutunmaya çalışmış; İslam medeniyetinin inşa edildiği bu dönemde nifak tohumları ile muhacir ve ensarı birbirlerine kırdırmaya, yalan ve iftiralarla kurulan bağı zedelemek isteyen Abdullah b. Übey b. Selül gibi münafık,⁸⁷ müşrik ve Yahudilerin önüne geçilmek istenmiştir. Toplumda ayrılık, fesat, ekonomik istikrarsızlık gibi durumların engellenmesi amaçlanmıştır. Bir örnek verirsek Müreysi kuyusuna su almak için kova salan Hz. Ömer'in kölesi Cehcah b. Mesud ve Hazrec'in müttefiki olan Sinan b. Veber el-Cüheni'nin kovaları karışmış ve bunun üzerine bir münakaşaya girmişlerdi. Münafık olan Abdullah b. Übey b. Selül bu küçük gerilimden faydalanarak orada bulunan ensar ve muhacir topluluğunu birbirine karşı kışkırtmıştır. Bu gerilim Peygamber'in (sav) kulağına gidince *"Bırakın şu Cahiliye davasını! Çünkü o bir murdarlıktır, kokmuş bir şeydir!"* diyerek uyarmıştır. Bu gibi toplumsal olayları her seferinde münakaşaya döndürmeye çalışanlara karşı Peygamber (sav), Müslümanlara hep dikkatli olmalarını söylemiş toplumu içerideki bozgunculara karşı uyanık olmaya yönlendirmiştir.⁸⁸ Mekke'den göç eden muhacirler muahat politikası sayesinde kısa zamanda topluma uyum sağlamış, ensarla birlikte Medine şehrinin kalkınmasını ve Müslümanların yaşamlarının daha hızlı istikrara kavuşmasını sağlamışlardır.⁸⁹

Tüm mal varlıklarını Mekke'de bırakarak göç etmek zorunda kalan muhacirlerin bu yeni şehirde ne yapacakları, nasıl geçimlerini sağlayacakları noktası da bir soru işareti barındırıyordu. Ensardan bazıları kendi tarlalarının yarısını muhacirlere vermeyi, evlerini paylaşabileceklerini teklif etseler de Peygamber (sav) bu durumu kabul etmemiştir. Ensara, mülkiyetleri kendilerinde kalmak üzere tarlada birlikte çalışarak mahsüllerini aralarında paylaşmalarını söylemiştir. Muhacirlerin barınacak yerleri de ensardan bağışlayan ve sahibi olmayan arsalarda evler yaptırarak çözüme kavuşur. Bu durum yaklaşık üç yıl bu şekilde devam etmiştir. Nadiroğulları, Medine Sözleşmesi'ni ihlal ederek şehrin korunmasına ihanet edince Medine Sözleşmesi gereği şehirden sürülürler. Peygamber (sav) ensarın da onayıyla Nadiroğullarının topraklarını iki fakir ensar dışında muhacirlere tahsis etmiştir. Bu

⁸⁶ Güngör-Sarıkaya, "İlk Müslümanların Sosyal Kimlik İnşasında Hicret", 107-111.

⁸⁷ Talat Koçyiğit, "Abdullah b. Übey b. Selül" *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), 1/139-140.

⁸⁸ Mustafa Asım Köksal, *İslam Tarihi*, (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2023), 4/379-382.

⁸⁹ Çelik, "Hz. Peygamber'in Aile Birliğini Tehdit Eden Göç Sorununa Yaklaşımı: Medine'ye Hicreti Örneğinde", 920-922.

şekilde muhacirler de Medine’de kendi mülkiyetlerine kavuşmuş oldular.⁹⁰ Peygamber (sav), hicretin ilk zamanlarında da sonrasında da şehirde gelişen durumlara göre farklı politikalar izleyerek şehir halkının yaşantısını içinde bulunduğu zaman çerçevesinde Kur’an’ın yönlendirmesiyle çözüme kavuşturmuştur.

Hicretin ilk yılında (622) Müslümanlara beş vakit farz olan namazın çağrısına Peygamber (sav), Habeşli Bilâl b. Rebâh’ı görevlendirmiştir. Bundan sonra İslam’ın ilk müezzini olan Bilâl b. Rebâh bu görevinin yanında Peygamber’in (sav) abdest suyunu temin etmek, sütresini⁹¹ taşımak, savaşta geceleri korunmasını sağlamak, yemeğini hazırlamak gibi kişisel hizmetinde de bulunmuştur. Peygamber’in (sav) emriyle elçileri ağırlamak, emirlerini halka duyurmak, beytül-mâla bakmak, seriyye kumandanlarına bayrak vermek, kadın esirleri muhafaza etmek, Peygamber’e (sav) soru sormak isteyenlerin önce kendisine gelerek bunu iletmelerini istemesi gibi görevleri de yerine getirmiştir.⁹² Bilâl b. Rebâh’ın bu görevlendirmesine baktığımızda bir devlet başkanı olan Peygamber’in hizmetinde bulunan, onu koruyan en yakın kişi olduğunu söylemek mümkündür. Mekke’de bir vazifesi olmayan Bilâl b. Rebâh, Peygamber’in (sav) emriyle görevlendirilip bir iş sahibi olmuştur. Bu da göstermektedir ki Peygamber (sav); kurduğu bu devlette sahabileri en uygun vazifeye görevlendirerek, inşa sürecini tamamlamış İslam medeniyetinin temellerini atmıştır.

Peygamber’in (sav) hicret sonrasında yaptığı uygulamalardan bir diğeri de şehrin merkezine Mescid-i Nebi’yi inşa ederek orada bir eğitim kurumu oluşturmuştur.⁹³ Peygamber (sav) ve ashabı hicretin ilk yılında Mescid-i Nebi’nin yanında Kubâ’da da Kubâ Mescidi’ni inşa etmişlerdir.⁹⁴ Mescid-i Nebi’nin avlu kısmında suffe adında bir yapı oluşturarak yatılı bir eğitim merkezi kurmuş, burası hem dini öğrenmeye gelenler için misafirhane hem de göçmenlerin barındıkları bir yer olmuştur. İslam diye bir dinin varlığından haberdar olan kabileler, bu yeni dinin ne

⁹⁰ Çelik, “Hz. Peygamber’in Aile Birliğini Tehdit Eden Göç Sorununa Yaklaşımı: Medine’ye Hicreti Örneğinde”, 923.

⁹¹ Sütire: Namaz kılarken önünden geçilmesini engellemek için konan veya bu amaçla kendisine yönelinen engel.

⁹² Recep Ertuğay, “Günümüz İmam-Müezzin İlişkisine Örnekliği Açısından Hz. Peygamber ile Müezzini Bilal-i Habeşi Arasındaki İletişim” *Diyanet İlmi Dergisi* 56/1 (Ocak-Şubat- Mart 2020), 236-241.

⁹³ Fatih Açık, İslâm Medeniyetinin Oluşum Sürecinin Göç ve Toplumsal Değişme İlişkisi Bağlamında İncelenmesi: (Hicret ve Endülüs Medeniyeti Tecrübesi), (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Doktora Tezi, 2015), 98-101.

⁹⁴ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Tarih İslamTarihi*, 92-96.

olduğunu öğrenmek için akın akın buraya gelmiş ve İslam şehri olan Medine, Arap Yarımadası'nda gün geçtikçe daha çok duyulmuştur.⁹⁵ Mescid'in yanındaki bu eğitim kurumunda sürekli kalanların 80-100 arasında değiştiğini, yatılı olmayanlarla bu sayının bazen 400'e kadar çıktığı rivayet edilmektedir. Muhacir ve ensarın çocuklarının da burada okuma yazma öğrendiği bilinmektedir. Küçük yaşta okuma yazma öğretilerek Peygamber'in (sav) bu konuya ne kadar ehemmiyet verdiği görülür.⁹⁶ Suffede İslam dinini öğrenen ve öğreten Abdullah b. Mesûd, Ebû Hüreyre, Abdullah b. Ömer gibi sahabiler sürekli olarak burada kalarak⁹⁷ sonraki dönemde göç ettikleri yerlerde İslam'ı öğretmek, Peygamber'den (sav) duydukları, O'na sordukları soruları nasıl cevaplandırıldığını naklederek, sorulan sorulara Kur'an ve Peygamber ışığında cevap veren ilim merkezlerinin temellerini atmışlardır.

Peygamber (sav) birinin insan doğasını kolaylaştıran, İslam'ın özüne aykırı olmayan bir fiil yaptığını gördüğünde o işi övüyor ve ona dua ediyordu. Bir örnek verecek olursak Mescid-i Nebevi ilk zamanlar sabah ve yatsı namazlarında kuru hurma dalları ve yapraklar yakılarak aydınlatılıyordu. Sahabilerden Temîmü'd-Dari, bir sefer dönüşü Şam'dan Medine'ye gelirken yanında birkaç kandil ve kandil bağları getirmiş ve onlarla mescidi aydınlatmıştı. Peygamber (sav) mescide gelip bu kandilleri görünce bunu kimin yaptığını sordu. Temîmü'd-Dari'nin yaptığını öğrenince ona *“Sen İslamiyeti nurlandırdın ve onun mescidini süsledin. Allah da seni dünyada ve ahirette nurlandırsın”* diyerek dua etti.⁹⁸

Medine'nin Akik Vadisi'nde Rume kuyusu denen bir kuyudan içme suyu karşılanıyordu. Bu kuyunun sahibi de bir Yahudiydi. Bu Yahudi, suyu parasıyla satıyordu. Peygamber'de (sav) *“Rume kuyusunu cennette ondan daha hayırlısı karşılığında kim satın almak ve kendi kovasını Müslümanların kovasıyla eşit kılmak ister?”* buyurdu. Bunu duyan Hz. Osman bu kuyuyu almaya karar verdi. İlk etapta Yahudi adam satmak istemese de on iki bin dirheme yarı hissesini kendisine satmasını ve istediği günlerde kendisinin kullanmasına izin vermesini söyledi. Fiyatın çokluğundan ve sadece yarı hissesinin satılma durumundan dolayı bu ticareti Yahudi adam kabul etti. Hz. Osman kuyunun

⁹⁵ Çelik, “Hz. Peygamber'in Aile Birliğini Tehdit Eden Göç Sorununa Yaklaşımı: Medine'ye Hicreti Örneğinde”, 921-924.

⁹⁶ Mehmet Mahfuz Söylemez, “İslam'ın Erken Döneminde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, 5/13 (Mayıs-Ağustos 2002), 59-60.

⁹⁷ Abdullah Önder, “Erken Dönem Kûfe'de Mescidlerin Fıkıh Tedrisatındaki Yeri ve Önemi” *Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 9/1 (Haziran 2023), 121-122.

⁹⁸ Köksal, *İslam Tarihi*, 106.

kullanımının kendisinde olduğu günlerde, Medine halkının tamamının ücretsiz şekilde suyu alabileceğini duyurunca herkes Hz. Osman'ın günlerinde gidip su ihtiyaçlarını karşıladılar. Kendi günlerinde artık suyu satamayan Yahudi, kuyunun diğer hissesini de Hz. Osman'a satmayı teklif eder. Hz. Osman onu da on iki bin dirheme satın alır.⁹⁹ Böylece şehrin temel ihtiyacı olan su artık şehirde Müslümanlara geçmiş, herkesin ulaşabileceği ücretsiz bir kaynak olmuştur. Bu durum Müslüman olarak bir şehrin temel ihtiyacına sahip olmanın önemini göstermiş olup bunu halkın kullanımına sunmak bir devlet politikası haline gelmiştir. Bunun yanında bireysel olarak imkanı olan Müslümanlar, İslam medeniyetinde yüzyıllar içinde farklı ve gelişen biçimlerde "hayrat çeşmesi" varlığının oluşmasını sağlamışlardır.

Muhacirler Mekke'de iken genel olarak ticaretle uğraştıklarından, Medine'ye gelince her ne kadar ensarın yanında ilk etapta çiftçilik yapsalar da deneyimli oldukları ticaret ile uğraşmak ve kazançlarını kendileri temin etmek istemişlerdir. Medine'de Kaynukaoğullarının pazar yeri olduğundan ve Müslümanların da büyüyen bu şehirde kendilerine ait bir ticaret noktası olması gerektiğinden, Peygamber (sav) de Medine'nin merkezi diyebileceğimiz Saideoğullarının mezarlığı olan yeri kendilerinden isteyerek burayı pazar yeri yapmıştır. Pazar yerinden vergi alınmayacağını ilan etmiş, İslam'da yasak olan faiz ve tefeciliği yasaklamıştır. Peygamber (sav) pazar nizamnamesi yayınlamış ve pazarı denetleyen görevliler tayin etmiştir. Medine'de Yahudilerin tekelinde olan ticari hayat, muhacirlerin ticari tecrübesi ve İslam'ın getirdiği çizgide kısa zamanda büyümüş ve gelişmiştir.¹⁰⁰ Kurulan bu pazaryeri sonradan gelen Müslümanların ticari merkezlerine ışık tutarak örneklik teşkil etmiştir.

Bir devlet başkanı olarak Peygamber (sav) tarafından İslam devletinin güvenliğini sağlamak, gücünü çevre kabilelere duyurmak ve şehrin içindeki her topluluğa hissettirmek, Müslümanlara karşı yapılacak olan ittifakları engellemek, bir devletin en önemli gerekliliği olan istihbaratı elde etmek, Medine'deki Müslümanların kendi içinde birliğini sağlamak, muhalifleri ekonomik açıdan tehdit etmek ve engellemek gibi sebeplerle seriyye ve gazveler düzenlemiştir.¹⁰¹ Bu durum tarih

⁹⁹ Köksal, *İslam Tarihi*, 159-161.

¹⁰⁰ Çelik, "Hz. Peygamber'in Aile Birliğini Tehdit Eden Göç Sorununa Yaklaşımı: Medine'ye Hicreti Örneğinde", 927-928.

¹⁰¹ Cuma Karan, "Hz. Peygamber Dönemindeki Seriyelere Psikososyotarih (PST) Açısından Bir Bakış" *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/1 (Haziran 2021), 29-41.

boyunca devlet olan tüm topluluklarda kendini göstermektedir. Peygamber (sav) de hicret ettikten hemen sonra diğer şeyler gibi seriyye ve gazvelerle Medine İslam şehrinin kısa sürede devletleşmesini sağlamıştır.

İslam'ın artık devletleştiği Medine şehri bir anayasaya ihtiyaç duyduğundan Peygamber (sav); şehrin güvenliğine toplumun tamamının sahip çıkması, anlaşmazlıkların bir devlet nazarında çözülmesi adına Medine'de yaşayan ensar, muhacir, müşrik, Yahudi ve diğer insanlar ile birlikte Medine Vesikası'nı oluşturmuştur. Medine Vesikası'nda devlet başkanının konumu, adalet, eşitlik, çok hukukluluk, sözleşmeye bağlı kalmanın zorunluluğu, anlaşmayı kabul eden tarafların ümmet düşmanları ile tek taraflı anlaşma yapamayacağı, devletin yetki ve vazifesi, can ve mal güvenliği, inanç ve ibadet özgürlüğü, devletin savunulması gibi Medine'de yaşayabilmenin şartları yer almaktadır.¹⁰² Medine Vesikası yalnızca şehirdeki birliğin değil Bedir ve diğer savaşlarda olduğu gibi Mekkeli müşriklere karşı ortak bir birliğin oluşmasını ve farklı yerde yaşayıp bu birliğe katılmak isteyen kabilelerin de vesikaya dahil olabileceğini göstermektedir. Bu durum Arap Yarımadası'nda Mekkeli müşriklere (Kureyş'e) ve onların yanında olanlara karşı ortak kimliğin oluşmasını sağlamıştır.¹⁰³

Medine Vesikası'ndan bazı maddeler:

“Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Bu, Peygamber Muhammed (sav)'den, Kureyş ve Medineli mü'min ve müslümanlar ve onlara tabi olup onlara iltihak edenler ve onlarla birlikte mücadele edenler arasında bir andlaşmadır. Onlar, insanlardan ayrı olarak bir tek ümmettirler.”¹⁰⁴

Bu anlaşma dahilinde olanlar ve ötekiler şeklinde ayırım net bir şekilde ifade edilerek sosyolojik bir ortak kimlik oluşturulmaya çalışılmıştır.

“Medine'nin etrafına ansızın hücum edip kuşatan kimselere karşı aralarında yardım edecekler. Sulh edecekleri ve kabul edip yüklenecekleri bir sulha çağrıldıkları zaman onlar o sulhu yaparlar ve onu kabul edip yüklenirler. Ve onlar musalahaya çağrıldıkları zaman, müminlere karşı hakları olur.”¹⁰⁵

¹⁰² Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi-Dini- Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, 138-143; Mustafa Özkan, *Medine Vesikası*. (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002), 42-57.

¹⁰³ Sever, “Hz. Peygamber'in Hicreti Bağlamında Öteki ile Birlikte Yaşamın İmkânı”, 129.

¹⁰⁴ İbn Hişâm, *Sîret-i İbn Hişâm İslam Tarihi*, çev. Hasan Ege (İstanbul: Kahraman Yayınları, 2006), 172.

¹⁰⁵ İbn Hişâm, *Sîret-i İbn Hişâm İslam Tarihi*, 175.

Medine halkında ve bu belgeyi imzalayan diğer kabilelerde iyilik etmek ve yardımlaşmak esastır. Fakat sahifeye taraf olanlardan birine harp açılırsa sahifeye imza atan diğer taraflar kendilerine harp açılmış gibi yükümlülük sahibi olmak zorundadır.

“Bu sahifedeki şeyleri ikrar edip tanıyan, Allah’a ve ahiret gününe iman eden hiçbir mümin için dinde olmayan birşeyi icad edene yardım etmesi ve onu barındırması helal olmaz. Kim ona yardım eder veya onu barındırırsa Allah’ın lanet ve gazabı kıyamet gününde onun üzerine olur. Ondan ne tevbe ne de sadaka kabul olunmaz. Siz ihtilaf ettiğiniz birşey olduğu zaman müracaatınız, Allah (azze ve celle)’ye ve Muhammed (sav)’dir..”¹⁰⁶

Burada sahifeye imza atan taraflar arasında olumsuz bir durum cereyan eder ve kendi aralarında çözülemezse devlet başkanı olarak Peygamber’e (sav) gidileceği ifade edilmiştir. Tarafların şehrin yöneticisi olarak Peygamber’i (sav) kabul ettikleri anlaşılmaktadır.

“Hiçbir müşrik Kureyş’in ne malını ne de canını himaye edemez. Bir mümine karşı onun önünde duramaz.”¹⁰⁷

Mekkeli Kureyşlilerin şehir halkı ve anlaşmaya imza atan tarafların tamamı için bir tehdit oluşturduğunu ifade etmektedir.

“Ve hiçbir mümin, diğer bir müminin kölesiyle, o müminin kendisi olmaksızın ittifak akdi yapmaz. Ve müttaki müminler, azgınlık yapan veya büyük bir zulüm veya günah veya düşmanlık veya müminler arasında fesad neydana getirmek isteyen kimseye karşıdırlar, onun hakkından gelirler. Ve hepsinin elleri onun üzerine bir tek yumruk gibidir. O, Müfsitonlardan birinin çocuğu olsa dahi... Hiçbir mümin, bir mümini, kafir mukabilinde öldürmez. Ve ne de mümine karşı kafire yardım etmez. Allah’ın himayesi herkes için eşittir. Onlara karşı onların en zayıfını himaye eder. Müminler insanlar içinde birbirlerinin sahipleridirler.”¹⁰⁸

Müminlerin kendi aralarında bir sorumlulukları olduğunu, içlerinden biri zulüm yapmaya kalkarsa ilk onların buna karşı çıkmasını, diğer müminin zarar göreceği hiçbir iş yapmamasını, kafire karşı her zaman mümin kardeşini tercih etmesini söylemekte ve eğer bunları yapmazsa toplum tarafından kabul görmeyeceği ifade edilmektedir.

“Yahudilerden bize tabi olanlar için bizden onlara yardım ve sahip çıkma vardır. Zulme uğramayacaklardır ve baskı altına alınmayacaklardır... Yahudiler muharib oldukları müddetçe

¹⁰⁶ İbn Hişâm, *Sîret-i İbn Hişâm İslam Tarihi*, 174.

¹⁰⁷ İbn Hişâm, *Sîret-i İbn Hişâm İslam Tarihi*, 173.

¹⁰⁸ İbn Hişâm, *Sîret-i İbn Hişâm İslam Tarihi*, 173.

müminşerşe beraber infak ederler harcamalar da bulunurlar. Beni Avf'ın yahudileri müminlerle birlikte bir topluluktur. Yahudilere kendi dinleri vardır, müslümanlara da kendi dinleri vardır. Gerek köleleri olsun, gerek kendileri olsun... Ancak zulmeden ve kötülük yapan müstesnasır. çünkü o ancak kendisini ve ailesini helâk eder."¹⁰⁹

Medine'de yaşayan ve vesikaya taraf olan Yahudilerde anlaşma dairesinde zulme uğramayacak ve vesikanın maddelerinden sorumlu tutulacaklardır. Bu durum şehrin güvenli ve huzurlu bir ortam oluşturmalarını sağlamıştır. Baktığımızda yasa gayet nettir. İçlerinde bozgunculuk çıkarmaya çalışanı kendi içinde kendiniz engelleyin, aksi takdirde bu durum hepinizin yükümlülük altına girmenize sebep olur. Bu maddede Avfoğulları Yahudileri ile yapılan anlaşma Neccaroğulları Yahudileri, Saideoğulları Yahudileri, Evsoğulları Yahudileri.... diye vesikada tek tek isimleri geçerek Medine'de yaşayan tüm Yahudilerle imzalanmıştır.

"Yardım, mazlum içindir. Yahudiler muharib oldukları müddetçe müminlerle birlikte nafaka verirler. Medine'nin içi, bu sahife ehli için haremdir."¹¹⁰

Medine toprakları emin bir belde olup, içerisinde bir huzursuzluğa izin verilmeyeceği ifade edilerek şehir koruma altına alınmıştır.

*"Komşu, zarar vermedikçe ve kötülük yapmadıkça ev sahibi gibidir. Hiçbir ev halkı himaye edilmez ancak onun sahibinin izniyle edilir. Ve bu sahifeyi kabul edenler arasında olan, fesadından korkulan bidat veya münazaa çözümünü için müracaat Allah (azze ve celle)'ye ve Muhammed Rasûlullah (sav)'dir. Allah bu sahifedeki hayırlı şeyleri kabul eder. Kureyş himaye edilmez. Onlara yardım edenler de himaye olunmazlar"*¹¹¹

Bilindiği gibi Arap coğrafyasında kabilenin lideri ya da ileri gelenlerinden birinin himaye isteyen birini himaye etme yetkisi vardı. Bu durum o zamanın coğrafyası ve sosyal yaşantısında korunmaya muhtaç kişi için sığınabilecek bir liman oluyordu. Devlet olma yolunda ilerleyen bir toplum için himaye hakkı verebilme, yönetici olarak Peygamber (sav) tarafından sınırlandırılmış ve izne bağlanmıştır. Sebebi, o zamanın ve coğrafyanın şartlarına göre yazısız bir kural olan 'himaye hakkı verme' devam etmek zorundaydı. Bu devlet başkanı tarafından yönlendirilir ve yönetilirse toplum kabile yönetiminden çıkıp devlet sistemine daha kolay adapte olabilecekti.

¹⁰⁹ İbn Hişâm, *Sîret-i İbn Hişâm İslam Tarihi*, 173-174.

¹¹⁰ İbn Hişâm, *Sîret-i İbn Hişâm İslam Tarihi*, 175.

¹¹¹ İbn Hişâm, *Sîret-i İbn Hişâm İslam Tarihi*, 175.

“Medine’nin etrafına ansızın hücum edip kuşatan kimselere karşı aralarında yardım edeceklerdir. Sulh edecekleri ve kabul edip yüklenecekleri bir sulha çağrıldıkları zaman onlar o sulhu yaparlar ve onu kabul edip yüklenirler.”¹¹²

Yine bu maddede de devlet ne karar alırsa Yahudilerin bu karara riayet etmek zorunda olduklarını ifade etmektedir. Vesikanın suçlu ve zalim olanı asla korumayacağı net şekilde tekrar tekrar ifade edilmiştir.

“İyilik kötülükten başka bir şeydir. Bütün çalışanların kazancı ancak kendilerinedir. Allah bu sahifede olanın en doğrusunu ve en iyisini kabul eder. Bu yazı ne zalimi, ne de günahkarı korumaz. Çıkan kişi emandadır. Medine’de oturan kimselerde emandadır. Ancak zulmeden veya günah işleyenlere değil... Allah iyilik yapan ve sakınanların komşusudur. Muhammed Rasûlullah (sav) de...”¹¹³

Bu maddede toplumsal bir yasa olan Medine Vesikası’na uyulmasının Cenab-ı Hak tarafından da hoş karşılanacağı ifade edilerek Müslümanlara, kurallara uyması noktasında bir teşvik söz konusudur. Aynı zamanda bu ifade İslam’ın kişinin ve toplumun yaşantısının her yerinde olduğunun göstergesidir. İslam yalnızca kişinin bireysel ibadetleri ile sınırlı değil toplumsal yaşantısına da yön veren bir dindir. Allah’ın koruması da vesika kurallarına uyan iyi ve doğru kişiler için geçerlidir. Sonunda da Peygamber’in (sav) bu şehre gelip sizin yöneticiniz olmasının yanında Allah’ın Resulü olduğu net bir şekilde ifade edilmiştir. Kişi suç işlemediği sürece kendini emniyette hissetmelidir. Güvenliği devlet tarafından sağlanacaktır.

Medine Vesikası’nın geneline baktığımızda Medine’ye hicret sonrası Peygamber’in (sav) “kabile” mantığının zorunlu kıldığı “siyaset kuralları”na uyarak vesikayı düzenlediği görülmektedir.¹¹⁴ Toplumsal varlık olan insan sosyolojik olarak zamanla oluşan ve toplumun anayasası diyeceğimiz kurallara göre yaşar. Kabilelerin kendi içinde oluşturduğu hiyerarşi ve kurallar İslam’ın emir ve yasaklarını ihlal etmediği sürece varlığını devam ettirir. Peygamber (sav) devlet başkanı ve o toplumun bir parçası olarak bu sosyolojik gerçekliği uygulamıştır.

Meşveret (danışma) meclisi kurularak, bir konu ile ilgili şura sistemi oluşturulmuş, fikirler değerlendirilip ortak karar alınmıştır. Önceleri şehir karışıklık içerisindeyken herkesin can güvenliği Medine Sözleşmesi ile devlet nazarında

¹¹² İbn Hişâm, *Sîret-i İbn Hişâm İslam Tarihi*, 175.

¹¹³ İbn Hişâm, *Sîret-i İbn Hişâm İslam Tarihi*, 175.

¹¹⁴ el-Câbirî, *Arap Siyasal Akh*, 173.

emniyete alınmış oldu. Bu sözleşmeyle sınırları da belirlenmiş olan Medine şehri içinde haksız yere bozgunculuk çıkarılması, kan akıtılması, avlanması, ağaç kesilmesi yasaklanılarak şehrin tabii dokusu da korunmuştur.¹¹⁵

İslam devletinin başkanı olarak Peygamber (sav) seriyyeler, gazveler ve mektuplarla komşu devlet ve yerel emirlerle diplomatik ilişkiler kurmuş;¹¹⁶ böylece hem İslam'ı tanıtmış hem de Arap Yarımadası'nda bir birlik oluşturmaya çalışmıştır. Kendileri ile anlaşma yapılan kabileler Medine Sözleşmesi dahiline alınarak koruma altına alınmanın yanında bu kabilerle mali anlaşmalar da yapılmıştır. İslam dininin ne olduğunu öğrenmeye gelen birçok kabile ve kişiler Medine'de sahabe evlerinde, Ashab-ı Suffe'de ağırlanıp Peygamber'i (sav) bizzat tanıma fırsatına sahip olmuşlardır. Bu kabilelerden gelen bazıları yeniden kendi kabilelerine dönüp İslam'ı anlatmış bazıları da Medine'de sürekli kalmıştır. Peygamber (sav) Mekkelilerle saldırmazlık anlaşması imzalaması sonrasında farklı devletlere İslam'a davet mektupları göndermiş¹¹⁷ ve İslam'ın dünya çapında duyulmasını sağlamıştır.

Peygamber'in (sav) Necranlı Hristiyanlarla yaptığı anlaşmada "*Allah'ın ve Peygamberin koruması Necranlıların mabetlerinin üzerinedir*" maddesiyle ibadethaneler, şahısların inanç ve ibadet noktasında hürriyetleri İslam devleti garantisine alınmıştır. Hayber Yahudilerinin mallarının bazı Müslümanlar tarafından habersiz alındığını söylemesi üzerine Peygamber'in (sav) o kişileri mescide çağırarak farklı dinden de olsa başkasının mallarının alınmasının Müslümana haram olduğunu bildirmesi bu garantinin kapsamına bir örnektir. Hulefâ-yi Râşidîn döneminde fethedilen şehirlerde de Hristiyan ve Yahudilerle imzalanan ahidnâmeler dinlerini ve yaşamlarını huzur içinde yaşayabildiklerinin garantisini bizlere göstermektedir.¹¹⁸ Bu durum büyüyen İslam coğrafyasının gayrimüslimler tarafından neden huzurlu belde olarak kabul edilip

¹¹⁵ Mustafa Safa, "Hicret Sonrası Medine'de Sosyal ve Dini Hayat" *Toplum Bilimleri Dergisi* 9/17 (Haziran 2015), 365-362.

¹¹⁶ Açık, İslâm Medeniyetinin Oluşum Sürecinin Göç ve Toplumsal Değişme İlişkisi Bağlamında İncelenmesi: (Hicret ve Endülüs Medeniyeti Tecrübesi), 133-135; Ahmet Kuray, *İslam'ın Yayılış Sürecinde Heyetler*. (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 11.

¹¹⁷ Açık, İslâm Medeniyetinin Oluşum Sürecinin Göç ve Toplumsal Değişme İlişkisi Bağlamında İncelenmesi: (Hicret ve Endülüs Medeniyeti Tecrübesi), 133-135.

¹¹⁸ Cuma Karan, "İslam Tarihinde Beraber Yaşama Kültürü ve Yansımaları" *Harran İlahiyat Dergisi* 45 (Haziran 2021), 25-26.

burada yaşamlarını devam ettirdiklerinin ve eski baskıcı yönetimlerindense İslam devletini tercih ettiklerinin göstergesidir.

Cenab-ı Hak Kur'an'da “*De ki: ‘Rabbim! (Gireceğim yere) doğruluk ve esenlik içinde girmemi sağla. (Çıkacağım yerden de) beni doğruluk ve esenlik içinde çıkar. Katından bana yardımcı bir kuvvet ver.*”¹¹⁹ buyurmuştur. Bu dua ve niyetle yapılan hicret, sonraki dönemlerde de ashabın yaptıkları göçlerin temelini oluşturmuş ve İslam medeniyetinin olduğu Medine “*Dâru’l Hicre*”¹²⁰ olarak anılmıştır.

Peygamber’in (sav) İslam dininin değerleriyle merkezine Mescid-i Nebi’yi inşa ettiği bu şehir sonraki dönemlerde kurulan Basra ve Kûfe gibi şehirlere her türlü örneklik teşkil etmiş,¹²¹ fetih ve göçlerle yayılan İslam dininin dünya halkları tarafından duyularak kabul edilmesinde büyük rol oynamıştır.

Medine’ye Mekke dışındaki coğrafyalardan göç ederek İslam devletine değerler katan sahabilerin birkaçını burada zikrederim:

İranlı olan Selmân-ı Fârisî Hendek gazvesinde hendek kazma, Taif kuşatmasında debbabe ve mancınık kullanma fikrini vermiş hatta bunların yapımında bizzat kendisi yer almıştır.¹²²

Yemen’in Eş’ar kabilesinden olan Ebû Mûsâ el-Eşârî, Peygamber (sav) tarafından Yemen’in Zebid, Aden, Me’rib ve sahil bölgesinin tamamının zekatını toplamakla görevlendirdiği âmilidir. Hz. Ömer dönemi Kûfe valiliği yaparken gönderdiği mektuplarda tarih olmadığını söylemesi üzerine Hz. Ömer’in şûrayı toplayarak hicreti İslam devletinin başlangıç yılı kabul etmesiyle hicri takvimin tespitine vesile olmuştur.¹²³

Yemen’in Ezd kabilesine mensup olan Ebû Hüreyre Abdurrahman b. Sarh, Ashab-ı Suffe’den olup kuvvetli hafıza için dua istemiş; dua sonrası Peygamber’den (sav) duyduğu hiçbir şeyi unutmadığını dile getirmiştir.¹²⁴ Ebû Hüreyre’nin hadis ve

¹¹⁹ el-İsrâ 17/80.

¹²⁰ Aydın, “Özel Bir Göç Biçimi Olarak Hicret”, 110.

¹²¹ Demirci, “İslam’da Şehir ve Şehrin Sosyal Dinamikleri”, 137.

¹²² Mustafa Asım Köksal, *İslam Tarihi* (İstanbul, Ketebe Yayınları, 2023), 3/118-125.

¹²³ M.Yaşar Kandemir, “Ebû Mûsâ el-Eş’arî” *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 10/190-192.

¹²⁴ İbnu Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe Seçkin Sahabeler*, çev. Seyfullah Erdoğan (İstanbul: Sağlam Yayınları, 2020), 222-238.

öğrenci sayısına bakarak İslam medeniyetinin özü olan Kur'an ve sünnetin hadis ayağının temel taşı olduğunu oluşturduğunu söylemek mümkündür.

Taif'in Sakif kabilesinden olan Muğire b. Şu'be, Hudeybiye barış görüşmelerinde Peygamber'in (sav) koruyuculuğunu yapmış ve aynı zamanda katiplerinden biridir. Hz. Ömer döneminde Basra valiliği esnasında vilayetin gelir ve giderlerini bir deftere yazması, Hz. Ömer tarafından tebrik edilmiştir. Hz. Ömer'in divan teşkilatını kurmada onu örnek aldığı söylenir. Muğire b. Şube de Basra'da ilk divan kuran kişidir. Hitabetiyle tanınmış olup Arapların dört dahisinden biri kabul edilmektedir. İbn Sad'dan gelen bir rivayete göre kendisine isabetli görüşlerinden dolayı "Muğiretu'r-Re'y" denmiştir.¹²⁵

Ukbe b. Âmir, Cüheni kabilesindendir. Suffe ahalisinden olan Ukbe ilimde sayılı sahabilerden biri olmuştur. Muaviye döneminde Mısır valiliğine atanan Ukbe b. Âmir, sonradan bu görevden alınmış olsa da Mısır'a temelli göç ederek oraya yerleşmiştir. Arap dilini fasih konuşan, katip, şair, sesinin güzelliği ile tanınan, fıkıh, kıraat, kitabet, feraiz alanlarında otorite sahibi olan Ukbe b. Âmir birçok sahabe ve tabiinin kendisinden hadis rivayet ettiği kimsedir. Kûfeliler nezdinde Abdullah b. Mesud ilimde nasıl bir konumda ise Mısırlılar nezdinde de Ukbe b. Âmir o konumdadır.¹²⁶

Temîm ed-Dârî, Kahtanilere mensup Ben-i Dâr kabilesindendir. Filistin'de doğan Temîm ed-Dârî İslam'ı tercih etmeden önce Hristiyan'dır. Temîm ed-Dârî mescide Şam bölgesinden kandil getirerek aydınlatılmasını sağlamış ve Peygamber'in (sav) takdiriyle karşılaşmıştır. Aynı zamanda mescitte iki veya üç basamaklı minberin yapılmasını teklif etmiştir.¹²⁷ İslam medeniyetinin en somut örneği olan camilerimizin şimdiki görünümüne ulaşmasında ilk kandili yakmıştır.

¹²⁵ İrfan Aycan, "Muğire b. Şu'be" *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 30/375; İbnu Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe Seçkin Sahabeler*, 375-378.

¹²⁶ İbnu Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe Seçkin Sahabeler*, 420-421.

¹²⁷ İbnu Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe Seçkin Sahabeler*, 413-414.

II. BÖLÜM KÛFE VE BASRA

2.1. Hazreti Ömer Döneminde Yapılan Irak Seferleri

Peygamber'in (sav) vefatından sonra ilk halife olan Hz. Ebu Bekir'in yaklaşık iki buçuk yıllık hilafetinden sonra Hz. Ömer'i kendinden sonra halife olması için istişareye sunması ve bu görüşün kabulüyle Hz. Ömer, Hz. Ebu Bekir'in vefat ettiği gün (22 Cemaziyelahirahir 13/23 Ağustos 634) Mescid-i Nebi'de biat alarak Müslümanların ikinci halifesi olur. Halife olur olmaz Müslümanları (Arapları) Irak bölgesinde kaybettikleri yerleri Sasanilerden geri almak için mücahidlerin yanına yardıma çağırır. Müslümanlar (Araplar), Sasanilerle yıllarca yapılan Köprü, Kadisiye ve en sonunda 642 Nihavend Savaşı'yla Irak bölgesinin tamamını fethederler. Medain, Ahvaz, Tuster, Celula, Hulvan, Sus, Huzistan ve Musul gibi bölge ve şehirlerin tamamı Müslümanların kontrolüne geçer.¹²⁸ Hz. Ömer ordu komutanlarına; fetih hareketleri devam ederken fethedilen yerlerin Medine'ye olan uzaklığı sebebiyle devlet işlerinin düzenli yürüyerek takibinin yerinde yapılıp ordunun sevk ve idaresinin hızlı olması, fetihlerin kalıcı olması için adeta bir üs konumunda olabilecek, içinde farklı etnik unsur barındırmayan, bağımsız, toprakları bereketli, fetih sonrasında da kullanılarak ihya edilebilecek, Medine'nin de kontrol edebileceği ordugah şehirler kurmalarını istemiştir.¹²⁹ Halifenin Irak ve Suriye fetihlerine olan çağrısına, Arap Yarımadası'nın farklı bölgelerindeki kabilelerin olumlu yanıt vermesiyle bu kabilelerden çoğu ikiye bölünerek her kabilenin bir kısmı Şam bölgesi bir kısmı da Irak bölgesi fetihlerine katılmıştır. Kûfe ve Basra gibi kurulan ordugah şehirlere yerleşirken ikiye bölünmüş olan bu kabilelerin cahiliye döneminde hangi kabileyle aralarında kan ve ittifak bağı

¹²⁸ Mustafa Fayda, "Ömer" *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 34/ 45.

¹²⁹ Halit Çil, "Halife Ömer'in Askeri Şehirleri (Ordugahlar)" *Dini Araştırmalar Dergisi* 12/35 (Eylül-Aralık 2009), 91-94; Tahsin Koçyiğit, Bir Şehir Kurucusu ve Bayındırlık Faaliyetleri Yönüyle Hazreti Ömer, *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu 2* (Sivas, 2018), 207-208; Mustafa Kılıç, Evveliyatu Ömer-İlk Defa Hz. Ömer Tarafından Yapılan Dini ve Sosyal İcraatler, *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu 1* (Sivas, 2018), 301.

varsa şehirde onunla aynı ya da yan mahalleye yerleştikleri görülür. Bu durum Kûfe ve Basra'daki mahallelerin, kabilelerin “semtler”i gibi anılmasına sebep olmuştur. Zamanla bu küçük kabile birimleri büyük kabile kütlelerini doğurmuş, bu kabile kütleleri de tek bir sancak altında toplanmıştır. Kabileler Nizarlı ve Yemenli diyerek daha geniş tanımlamayla kendilerini tanımlamış, şehirlere kozmopolit olarak bu şekilde yerleşmişlerdir. Böylece fetihler yeni kabile toplulukları oluşturmuşlardır.¹³⁰

İslam tarihinde bu ordugah şehirler ‘Emsar’ adıyla bilinir.¹³¹ Sa’d b. Ebû Vakkas Kûfe şehrini, Utbe b. Gazvan’da Basra şehrini kurmuştur.¹³² Kurulan ordugah şehirlerle birlikte Irak bölgesi iki bölgeye ayrılarak yönetilmiştir. Basralılar tarafından fethedilen ve adına Mah-ı Basra denilen Bahreyn, Uman, Tiz, Mukran, Kirman, Fars, Huzistan Basra’dan; Kûfeliler tarafından fethedilen ve adına Mah-ı Kûfe denilen Kuhistan, İsfahan, Rey, Damgan, Taberistan ve kaynaklarda Sevad olarak isimlendirilen Mezopotamya’nın Kesker’den Zab’a, Hulvan’dan da el-Kadisiyye’ye kadarki kısmı Kûfe’den yönetilmiştir. Bu şehirler İslam devletinin daha hızlı büyüyerek, herhangi bir durumda yerinde, hızlı ve sistemli şekilde hareket edebilmesini sağlamıştır. Aynı zamanda Mekke’deki idarenin yükünü hafifleterek merkezi otoriteyi güçlendirmiştir.¹³³

2.2. Hazreti Ömer’in Emriyle Kurulan Bir Şehir: Kûfe

Kûfe, Hz. Ömer’in emriyle Hicri 17/Miladi 638 yılında Sa’d b. Ebû Vakkas tarafından kurulmuştur. Sa’d b. Ebû Vakkas, şehrin inşasını tamamladıktan sonra buraya vali olarak atanmıştır. İsmi Arapların ‘yuvarlak kumul tepesi’ anlamındaki Kufan veya Kefvan kelimesinden esinlenerek şehrin dairesel yapısına atfen veya ‘insanların toplandığı yer’ aldığı rivayet edilir. Bunun yanında Süryanice veya Farsça

¹³⁰ el-Câbirî, *Arap Siyasal Aklı*, 191-192.

¹³¹ Mustafa Necati Barış, *Hz. Ömer Dönemi Bayındırlık Faaliyetleri*. (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 37.

¹³² Fayda, “Ömer”, 34/45.

¹³³ Mehmet Mahfuz Söylemez, *Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 203; Ağalday, “İslam Tarihinde Şehirleşme: Kûfe Örneği”, 32-33.

kökenli ‘yuvarlak kum tepesi, çakıl taşları ile karışmış kum tepesi’ anlamında da bu adı aldığı söylenmektedir.¹³⁴

Kûfe şehrinin valisi; Kuhistan, İsfahan, Rey, Damgan, Taberistan ve kaynaklarda Sevad olarak isimlendirilen Mezopotamya’nın Kesker’den Zab’a, Hulvân’dan da el-Kadisiyye’ye kadar ki kısmı yönetmekle sorumluydu.¹³⁵ Bu şehir ve beldelerin yönetiminin Kûfe’ye bağlı olması buralardan gelen vergilerle Kûfe’nin zenginleşmesini, göç dalgasının da buralardan Kûfe’ye doğru akışını sağlamıştır.

2.2.1. Kûfe’nin Coğrafi Konumu

Babil harabelerinin güneyinde, Fırat’ın batı kenarında, Necef ve Kerbela arasında Hire’nin 5 km kuzeyinde, Bağdat’ın 170 km güneyinde Haddülezra (Sûrestân) denilen yerde kurulmuştur (Şekil 3).¹³⁶ Fetih için Irak bölgesine giden Araplara, Medain şehrinin havasının iyi gelmemesinin bildirilmesi üzerine Hz. Ömer hem kara hem deniz havasının olduğu bir yer seçip oraya yerleşmeleri için görevlendirme yapar.¹³⁷ Bunun üzerine askeri noktada stratejik bir konumun yanında zengin tarım havzaları ve ticaret güzergahı içinde olan Kûfe bölgesi tercih edilir.¹³⁸ Burasının tercih edilmesinin bir diğer sebebi de fetihler ile birlikte İslam dinini seçen farklı etnik kökene sahip insanların bu bölge civarında yaşamasıdır. Aynı zamanda Kûfe; Hindistan-Şam, İran-Hicaz arasındaki ticaret akışını sağlayan önemli bir kavşak noktadadır.¹³⁹ Kûfe; tarım havzaları, ticaret güzergahı üzerinde olması, birçok beldenin kendisine bağlanması ve coğrafi konumunun verdiği avantajla kısa sürede o bölgenin en önemli şehirlerinden biri olmuştur.

¹³⁴ İbn’ül-Esîr, *İslam Tarihi el-Kamil Fit Tarih*, çev. M. Beşir Eryarsoy (İstanbul: Bahar Yayınları), 2/482-485; Hilal Ağalday, “İslam Tarihinde Şehirleşme: Kûfe Örneği”, *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 16 (Aralık 2021), 25-28.

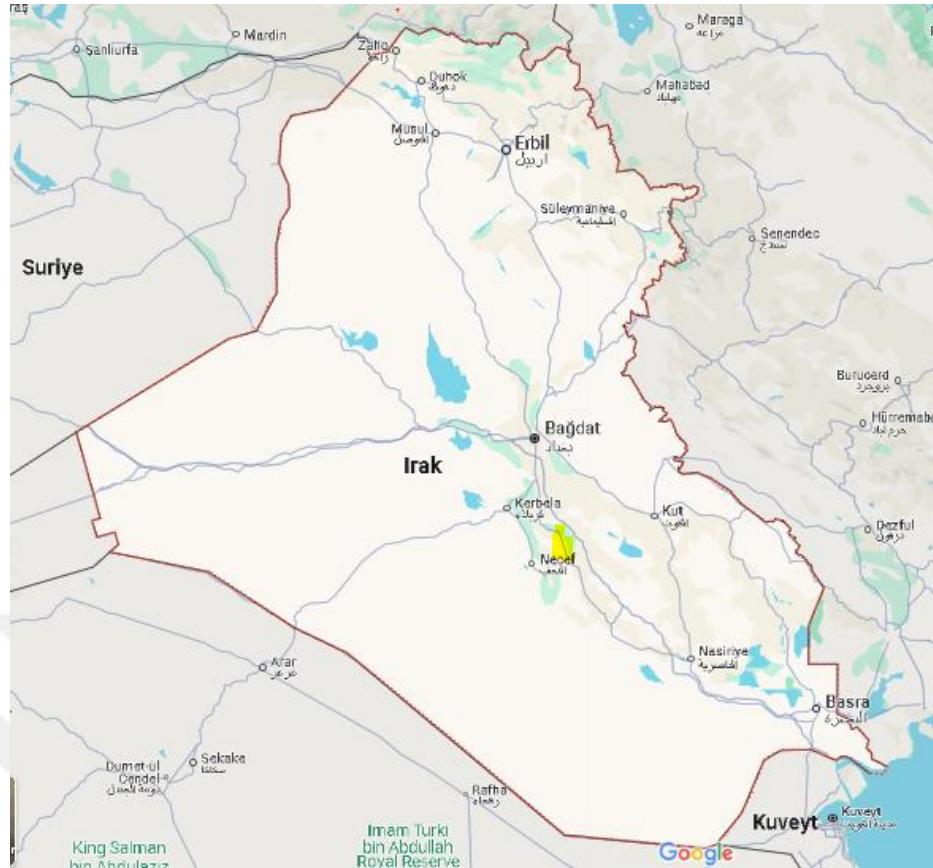
¹³⁵ Söylemez, *Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe*, 203; Ağalday, “İslam Tarihinde Şehirleşme: Kûfe Örneği”, 32-33.

¹³⁶ Casim Avcı, “Kûfe” *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002) 26/339; Ahmed Altamimi vd., “Urban uses change an analytical study using geographic information systems/Kufa city as a model”, *Cogent Engineering* 9/1, (2022), 2143065.

¹³⁷ İbn’ül-Esîr, *İslam Tarihi el-Kamil Fit Tarih*, 2/482-483.

¹³⁸ Avcı, “Kûfe”, 26/339.

¹³⁹ Ağalday, “İslam Tarihinde Şehirleşme: Kûfe Örneği”, 26-27.

Şekil 3. Kûfe'nin konumu (google maps, 2025)

2.2.2. Kûfe'nin İlk Dönemde Göçlerle Oluşan Etnik Yapısı

İlk kuruluşunda ordugah bir şehir olan Kûfe'ye yerleşen kabileler arasında Süleym, Sakif, Hemdân, Becîle, Eş'ar, Tağlîb, Esed, Kinde, Ezd, Müzeyne, Temîm, Amir, Cedile, Hadramevt, Has'am, Himyer, Kudaa, Mezhic, Nahd, Tay, Cüheyne, Kureyş, Kinâne, Kays Aylan, Rebia, İyad denilen Arap kabileleri yer alır. Sayı olarak Taberi; Kûfe kurulduğu sırada Yemen kabilelerinin 12.000, Kuzey Arapların 8.000, Fars ve Deylemilerin de 4.000 kadar olduğunu rivayet etmiştir. Görüldüğü gibi şehirde Yemenli Arap kabileler çoğunluktadır. Bunların yanında Farslı aileler, Necran Hristiyanları, Şam kökenli aileler, Bizanslı birkaç aile, Yahudiler ve çoğunluğunu Lahmilerin oluşturduğu Hire halkı, Çinliler, Bizanslılar, Necranlılar da vardır.¹⁴⁰

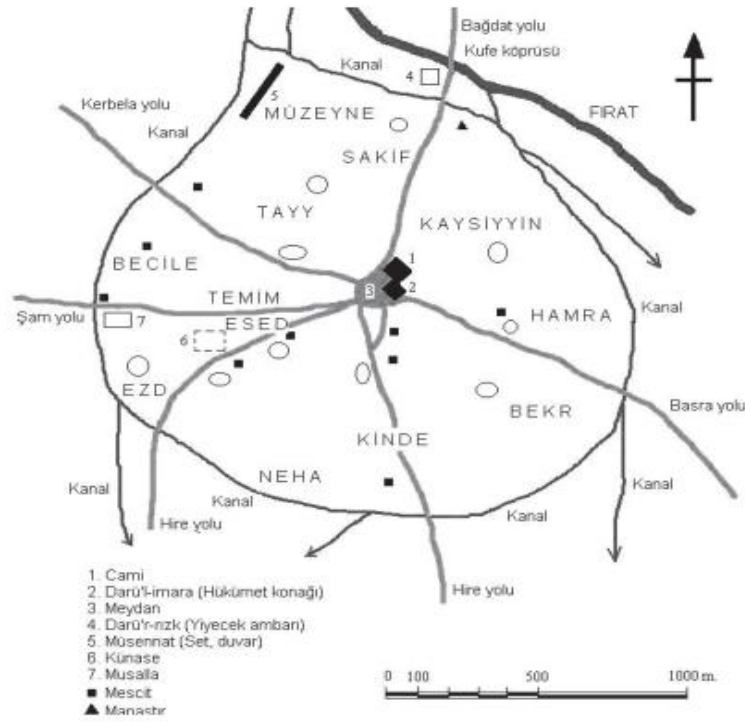
¹⁴⁰ Avcı, "Kûfe", 26/339; Ağalday, "İslam Tarihinde Şehirleşme: Kûfe Örneği", 34; Söylemez, *Bedevilikten Hadarîliğe Kûfe*, 107-202.

Sa'd b. Ebû Vakkas, Yemenlilere ve Nizarlılara ok çektirerek bunları şehrin hangi bölümüne yerleştirileceğini kararlaştırmış; böylece şehrin doğu tarafına Yemenliler batı tarafına ise Nizarlılar yerleşmiştir (Şekil 4).¹⁴¹ Her topluluğun kendi mahallesinin olması, karışıklığı önlemenin yanında şehirde bir düzeni sağlamıştır. Kûfe şehri ilk oluşmaya başladığından itibaren göçebe-şehirli, güneyli-kuzeyli, mevali, Yahudi, Hristiyan'dan oluşan çok çeşitli kozmopolit bir yapıya sahiptir.¹⁴² Bu çeşitlilik herkesin kendine ait kültürünü, her millet ve inanca sahip toplulukların değerlerini Kûfe'ye taşımış olup kültür çeşitliliği, etkileşimlerle kültür erozyonu meydana getirmiştir. Kozmopolit çeşitlilik içinde yeni oluşumlara, buluşlara gebe olmanın yanında kaosu da beraberinde getirmiş, Kûfe İslam dünyasının yeni toplumsal soru ve sorunların merkezi olmuştur. Bu durum içinde birçok akımı doğurmuştur.

Kûfe'de yerleşim planlamasının etnik ve inanç merkezli olması toplumların kendi kültür ve inançlarını devam ettirme ve dönüştürmede daha dikkatli olduklarını gösterirken kendilerine mensup insanların daha koruyucu olduklarını göstermektedir. Şu ana baktığımızda ise şehirlerde yerleşim planlaması ekonomik eksenli olmaktadır. Bu durum toplumları ve şahısları hiyerarşi içinde sınıflandırmakta, mahalleler buna göre şekillenmektedir. Ekonomik eksenli yerleşim kendi inancından ve soyundan olan kişiyi koruma, ona sahip çıkma değerini ortadan kaldırmaktadır. Yaşanan göçler de bu durumdan nasibini almakta, Kûfe ve Basra'da olduğu gibi kabilendeki ve inancındaki mahalleye göç etme söz konusu olmadığından kişinin ekonomik geliri hangi mahallede yaşamını idâme etirebiliyorsa oraya göç etmektedir. En yakın tarihte şahit olduğumuz Suriye göçünde insanlar maddi getirisine göre şehirlerdeki mahallelere göç etmişlerdir. Yani göçler zamanın değerlerine göre şekillenmektedir.

¹⁴¹ Sevgi Badur, Kûfe'nin Sosyal ve Kültürel Yapısına Genel Bir Bakış (7-10. Yüzyıl), *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 2/4, 2016, 133.

¹⁴² Ağalday, "İslam Tarihinde Şehirleşme: Kûfe Örneği", 27.

Şekil 4. 7-9. asırlarda Kûfe'nin planı (Badur, 2016)

Göçlerle kurulan Kûfe'ye yerleşen kabilelerin önceki yaşamlarına baktığımızda ise Doğu ve Kuzey Araplarının çoğunluğu bedevi iken Güney Araplarının özellikle devlet deneyimine sahip Kinde, Hadramevt, Himyer gibi kabilelerin tamamına yakını yerleşik, Tay ve benzeri kabileleri ise yarı göçebeydiler. Dolayısıyla Kûfe'nin daha kültürlü ve medeni kısmını eskiden devlet deneyimine sahip Güney Arapları oluşturdu. İlim adamlarının önemli bir kısmı özellikle Güney Araplarından olan Becîle, Mezhic, Ezd ve Kinde kabilelerinden çıkmıştır.¹⁴³

Ordugah bir şehir olarak kurulan Kûfe'de Hz. Ömer döneminde fetihlerin devam etmesi hasebiyle savaşçıların şehirlerde yaşayarak ziraat yapmasına izin vermemesi, yaşamlarını şimdiye kadar göçebe olarak sürdüren insanların şehre uyum sağlamada zamana ihtiyaç duyması gibi sebeplerden şehre ilk etapta bedevilik kültürü hakim olmuştur. Tabi bu durum eskiden bir devlet yönetimine bağlı olan Güney Araplarını medeniyet anlamında bir süre geriletmiş olur. Sonraki dönemde fetihlerin hız kesmesi ise askerlerin şehirlere dönmesine neden olmuştur. İlk etapta bu

¹⁴³ Söylemez, *Bedevilikten Hadarîliğe Kûfe*, 108.

entegrasyon kabileler arası çekişmeye yol açmış ve Kûfe'nin medenileşmesini geçiktirmiş olsa da zamanla ticaret, ilim, devletin şehri yaşanabilir hale getirmesi, farklı kültürlerin etkileşimi, hac güzergahında olması gibi sebeplerle refah seviyesinin yükselmesine bağlı olarak şehir kendini hızla geliştirmiştir.¹⁴⁴ Bu gelişmeler Kûfe'yi değiştirmiş ve dönüştürmüş olup İslam medeniyetine birçok çeşitlilik getirmiştir.

Kûfe'de Arap, zımmi ve mevali sınıfı vardır. Araplar, Kuzey Arapları (Mudar) ve Güney Arapları (Yemenliler) olmak üzere iki gruba ayrılırken devlet yöneticilerin genel olarak Kuzey Araplarından olması, Güney Araplarının kendilerinin çok da temsil edilmedikleri inancını doğurmuştur. Bu durum iki grup arasında çekişmeyi sürekli kılmıştır. Bir başka çekişme de ehlü'l-eyyâm (Irak'ın fethine katılanlar) ve er-revâfid (Irak'ın fethine katılamayanlar) arasında yaşanmaktadır. Bu çekişmenin sebebi ekonomik eşitsizliktir. Şehre ilk yerleşenler sonradan yerleşenlerden neredeyse on kat kadar fazla iâşe almaları hasebiyle ekonomik eşitsizlik her geçen gün daha da büyümüştür. Sonradan Kûfe'ye yerleşen revafid kısma verilen atıye de şehrin önceki sakinlerini rahatsız etmiştir. Hz. Ali dönemine kadar süren bu çekişme atıyyelerin yeni düzenleme ile ayarlanmasıyla büyük ölçüde azalmıştır. Bundan sonra yaşanan siyasi olaylarda Hz. Ali'nin yanında genel olarak revâfid kabileler yer almıştır.

Zımmiler devletin tabii vatandaşı olup devlet dairelerinde görev almış, yargıç ve din adamlarını da kendileri belirlemişlerdir. Devlet bu belirlemeye hiç müdahil olmamıştır. Bunun yanında zımmiler kadıya giderek kendi sorunlarının çözümünü istemede serbesttirler. Bir diğer grup ise mevalilerdir. İlk dönemlerde hür Araplar ile aynı statüde değerlendirilse de sonraki süreçte bu değişmiştir. Emeviler döneminde Araplar ile aynı savaşa katılsalar da devletten atıye alamamış, sadece ganimet gelirleri ile yetinmek zorunda kalmışlardır. Öyle ki Emeviler döneminde mevalinin bir Arap ile evlenmesi söz konusu bile olmamış hatta bazı dönemlerde zımmi statüsünde değerlendirilerek vergiye bağlanmışlardır. Bu eşitsizlik Emevilerin sonuna kadar devam etmiştir. Baskıcı olan bu tavırdan dolayı da bir çok mevali ilimle ve ticaretle uğraşıp kendini yetiştirmiştir.¹⁴⁵ Abbasiler döneminde ise Bağdat şehri kurulana kadar yirmi yıla yakın Kûfe başkent olmuştur. Bu dönemde mevaliler bu baskıcı politikadan

¹⁴⁴ Ahmet Hamdi Furat, *Hanefî Mezhebinin Oluşumunda Kûfe Şehrinin Sosyo-Kültürel Yapısının Etkisi*. (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), 2006, 50-51.

¹⁴⁵ Söylemez, *Bedevilikten Hadarîliğe Kûfe*, 323-343; Furat, *Hanefî Mezhebinin Oluşumunda Kûfe Şehrinin Sosyo-Kültürel Yapısının Etkisi*, 51.

kurtulmuş, Kûfe 11. asra kadar ilmi noktada¹⁴⁶ önemli bir göç merkezi olmaya devam etmiştir.

Kûfe şehri kurulduktan sonra oluşan bu sosyal yapılanmanın tarihi akışına baktığımızda dört halife, Emeviler ve Abbasiler döneminde buraya atanan valiler her ne zaman İslam'ın koymuş olduğu sınırların dışına çıkıp kabilecilik, vergilerde eşitsizlik, adaletsizlik yaptıklarında veya toplum da bu kabilecilik taassubuna dalıp karışıklık çıkardığında şehir hızlı bir şekilde düşüşe geçmiş; huzursuzluk her anlamda kendini göstermiştir. Zımmilere ve mevaliye olan dışlayıcı tavır, yönetime karşı yapılan isyanları doğurmuştur. Bu isyanlar Kûfe dışında da gerçekleşse oluşan bu adaletsizliğe karşı İslam coğrafyasının birçok farklı noktasından ve Kûfe'den mevalinin desteğini almıştır. Görüldüğü gibi devlet tarafından uygulanan politikalar toplumsal olayların seyrini etkilemiştir.

Kûfe'nin göç ile oluşan etnik yapısından Arap kabileleri hakkında ayrıntılı bilgiye “Kûfe ve Basra'ya Göç Eden Arap Kabileler” başlığı altında yer vereceğiz. Diğer etnik gruplardan da burada bahsedeceğiz.

Deylemlerin anavatanları tarih boyunca sürekli değişiklik gösterse de İran'ın kuzeyi Hazar Denizi'nin güneyinde geniş bir yayılım göstermişlerdir. Genel olarak ormanların olduğu, yüksek ve dağlık alanlarda yaşamlarını sürdürmekte olan Deylemlerin Arî kökenli oldukları bilinmektedir.¹⁴⁷ Irak bölgesine yapılan fetih hareketleriyle Müslüman olan Deylemler, Sa'd b. Ebû Vakkas'ın komutanlığında Medain ve Celula şehirlerinin fethine katıldıktan sonra Kûfe şehrine yerleşen ilk milletlerdendir. Müslüman olmayan Deylemler de Kûfe'ye yerleşmiştir. Kûfe'de ayrı mahalleleri olan Deylemlerin Hamra Deylem denilen bir liderleri olup Mescidu'l Hamra dedikleri bir de mescitleri vardı. Genelde zanaatkar olan Deylemler şehrin marangozluk işlerinin büyük bir kısmını yaparlardı. Zamanla önemli bir kısmı İslam dinini benimsemiş olsa da Mecusiliği terk etmeyenler de vardı.¹⁴⁸

¹⁴⁶ Badur, Kûfe'nin Sosyal ve Kültürel Yapısına Genel Bir Bakış (7-10. Yüzyıl), 137.

¹⁴⁷ Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, 78.

¹⁴⁸ Tahsin Yazıcı, “Deylem” *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994) 9/263; Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, 180-183; Mehmet Usluer, “8. Asra Kadar Deylem Bölgesi Siyasi Tarihi” *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (Aralık 2019), 472- 479.

Kûfe’de bulunan Farşlılar, daha önce Hire’de oturan ve kendilerini Dihkan diye isimlendiren İranlılardır. Dihkanlar köy ve şehirlerdeki idari sınıftır. Bölgede Müslüman hakimiyetinden sonra da idari işlerine devam ederek halktan aldıkları vergileri âmil ve emirlere teslim etmişlerdir. Kûfe’yi de içine alan Sevad bölgesinin yerlileri olan bu insanlar Mazdaist ve Maniheist dinine mensuptur. Emeviler döneminde mevalinin büyük bir kısmını Farşlıların oluşturduğu ve şehirde Farsçanın yaygın olarak kullanıldığı bilinmektedir. Zira İslam’ın Mezapotamya’ya hakim olması, en çok Maniheist ve Mazdaist dinine inananlar için bir sevinç olmuştur. Çünkü Dihkanlara dinlerinin farklılığı hasebiyle Sasaniler gibi zulmetmemişlerdir. Farşlıların kendi mahalleleri, isimlerini taşıyan caddeleri, mescitleri vardı. Zamanla farklı erozyonlara uğrayan düşüncelerle Mazdekistler ilk zamanlarda İslam devletinde bir etki oluşturmamasalar da Abbasilerin ortalarına doğru kendilerine özgün sosyalist fikirlerle Karmatileri doğurmuşlardır.¹⁴⁹ Kufe’nin kurulduğu ilk yıllarda eskiden bu bölgenin İran topraklarında olması, coğrafi yakınlık gibi sebeplerle Fars nüfusu fazlayken Hz. Ömer’in Araplara bu bölgeye iskan etmeleri yönündeki çağrısı zamanla şehirdeki Arap nüfusun İran nüfusunu geçmesine sebep olmuştur.

Çinli nüfusun Kûfe’ye ne zaman yerleştiği bilinmemekle birlikte ilk dönemden itibaren Çin’le olan ticaret bağıyla buraya yerleşen tüccarlar ve Abbasiler döneminde getirilen Çin kökenli esirlerin olma ihtimali yüksektir. Vekî’ (306/918) Ahbâru’l-Kudât adlı eserinde Haccac döneminde Kûfe kadılığı yapan Abdurrahman b. Ebi Leyla’nın mahkemeye gelen ama Arapça bilmeyen bazı Çinlilerin davasına baktığı kaydı, ilk dönemlerden itibaren Kûfe’ye yerleştiklerini göstermektedir. Çinlilerin halka resim, tasvir ve boyamayı öğrettikleri bilinir.¹⁵⁰

Daru’r-Rûmiyyûn olarak isimlendirilen mahallede oturan Bizanslılar, İslam dininin Irak bölgesine yayılmadan kısa süre önce Bizans’tan sürülen Cundişapur, Merv, Belh ve Irak’ın en büyük pikoposluk merkezlerinden biri olan Hire’ye yerleşen Yakubi ve Nasturilerdir. Bunlardan birçoğu Yeni Eflatuncu filozoflarındandır. Bu

¹⁴⁹ Faruk Sümer, “Dihkan” *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994) 9/289; Söylemez, *Bedevilikten Hadarîliğe Kûfe*, 183-188.

¹⁵⁰ Söylemez, *Bedevilikten Hadarîliğe Kûfe*, 79-189.

insanlar Kûfe'nin zamanla ilim, kültür ve ticaret merkezi olmasıyla Hire'den Kûfe'ye göç etmişlerdir.¹⁵¹

Asıl vatanı Yemen olan Necranlı Hristiyanlar, Hz. Ömer döneminde kuzeyde Hristiyanlar ile mücadele verirken Habeşten gelecek bir saldırıya fırsat vermemek adına yöreden uzak, Müslüman nüfusun çoğunlukta olduğu bir yere tehcir etmesiyle Kûfe yakınlarında Necraniyye denilen bir köye yerleştirilmiştir. Zamanla bu beldeden göç eden Necranlılar olmakla birlikte Kûfe'de kalanlar da olmuştur. Hatta bunların içinde Kûfe'yi yöneten amil Ziyâd b. Abdullah el-Hârisî Necranlıdır.¹⁵²

Kûfe'de yaşayan Yahudilerin önemli bir kısmı Hz. Ömer döneminde 20/640 yılında Necran'dan buraya yerleştirilen Necranlı Yahudiler olsa da Hicaz'dan Irak'a Kûfe kurulunca da Kûfe'ye yerleşmişlerdir. Bunun yanında Hire, Enbar gibi şehirlerden Kûfe'ye yerleşen Yahudilerde vardır. Kûfe köprüsünün yanı başında mahalleleri bulunan Yahudiler doktorluk, eczacılık, cam üreticiliği, gemicilik, ipek üreticiliği, kumaş boyacılığı, sarraflık gibi meslek gruplarına sahiptirler. Bunun yanında Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin valiliği döneminden itibaren devlet dairelerinde çalıştıkları bilinmektedir. Havralarının olması şehirde önemli sayıda diyebileceğimiz Yahudilerin varlığına da bir delildir.¹⁵³

Irak bölgesinde bir şehir olan Hire'nin halkı bu bölge tamamen fethedildikten ve Kûfe kurulduktan sonra zamanla buraya yerleşmiş hatta bu yerleşme sonucu Hire şehri tamamen yok olmuştur. Kendilerine Hireli dediğimiz bu insanların büyük kısmını Lahmiler oluşturmakla birlikte şehirde Müslüman tarihçilerin Nabti dedikleri insanlar ve Süryaniler de vardır. Yemen kökenli olan Lahmilerin büyük kısmı Hristiyan olsa da içlerinde yıldızlara tapanlar da bulunmaktadır. Kabilenin Hristiyan olanları Nasturi Kilisesi'ne bağlıdır. Nabtiler ise yıldız kültüne inanırlar. Hire'nin en kültürlü kesimi olarak bilinenler ise Süryanilerdir. Süryaniler sadece Hire'nin değil başta Arap kökenli Hristiyanlar olmak üzere yörede yaşayan tüm Hristiyanlara hakim bir kültüre sahiptir. Bunun en büyük nedeni din dilinin aynı zamanda yazı dili olmasıdır. Bu noktada Kûfe'yi de etkileyen Hireliler diğer İslam şehirlerine göre

¹⁵¹ Söylemez, *Bedevilikten Hadarîliğe Kûfe*, 190; Sevgi Badur, *Kûfe'nin Sosyal ve Dini Yapısı (7.-10. Yüzyıl)*. (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 38.

¹⁵² Söylemez, *Bedevilikten Hadarîliğe Kûfe*, 191-193.

¹⁵³ Söylemez, *Bedevilikten Hadarîliğe Kûfe*, 194-196; Badur, *Kûfe'nin Sosyal ve Dini Yapısı (7.-10. Yüzyıl)*, 49.

Kûfe'nin daha hızlı gelişmesine, okuma yazma oranının daha fazla olmasına yardımcı olmuşlardır. Kûfe felsefe, tıp ve veterinerlik ile ilgili birikimi de Hire'den almıştır.¹⁵⁴ Bu durumların tamamı topraklar fethedilirken Pers ve Bizans imparatorluklarının etnik çeşitliliğinin , bilgi birikimlerinin, kültürlerin, yaşayışların da İslam devletine entegre olduğunu gösterir.

Deylemi, Fars, Çinli, Hireli, Yahudi, Bizanslı, Necranlı Hristiyan, Süryani olan zımmilerden Müslümanlığı tercih edenler Emeviler döneminde 'mevali' diye adlandırılmıştır. Tabi kendi dininde kalarak zımmi statüde Kûfe'nin bir parçası olarak yaşamlarına devam edenlerde olmuştur. Bu halkların Kûfe'ye taşıdıkları yaşamları, ticaretleri, inançları, kültürleri, örf ve adet çeşitliliği, Roma ve Fars medeniyetlerinden gelen bilgi birikimleri İslam dünyasında yeni soruların cevaplanmasını, yeni akımların ortaya çıkmasını ve İslam medeniyetinin daha ileriye taşınmasını sağlamıştır. Örneğin ticarete farklı etnik ve dini kimliğe sahip pazar yerleri, İslam'da ticarete yeni soru ve çözümleri birlikte getirmiştir. Bu çeşitliliğin getirdiği bir diğer zenginlik de yeni yaşamlarla gelen yeni sorunların çözüme kavuşması için İslam fikhında oluşan ve akıllı önceleyen 'rey ekolü'¹⁵⁵dür. Rey ekolü Peygamber dönemindeki gibi hemen hemen aynı sorunlarla karşılaşp buna çözüm bulan Mekke ve Medine şehirlerinde değil, göçlerle oluşan birçok farklı etnik, dini kimliğe sahip ve ilmi birikimi olan Kûfe'de ortaya çıkmıştır.

2.2.3. Kûfe'nin Şehirleşmesi İçin Yapılan Çalışmalar

Kûfe şehrinin merkezine Medine'de olduğu gibi ilk olarak cami, darü'l-imare, pazaryeri kurulmuş, şehir merkezine bağlanan altı ana cadde dairesel olarak tasarlanmıştır.¹⁵⁶ İlk olarak cami yeri tespit edilirken kuvvetli bir okçunun dört tarafa attığı oklarla cami sınırları belirlenmiş, evlerin inşasına bu sınırlardan sonra başlanmıştır. Cami 17/637 yılında İranlı mimar Rozbih b. Bozorgmehr tarafından

¹⁵⁴ Adem Apak, *Anahatlarıyla İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012), 56; Söylemez, *Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe*, 196-202.

¹⁵⁵ Rey: Görüş, düşünce, kıyas, nasla düzenlenmemiş şer'i-amelî bir mesele de ortaya konan kanaat anlamlarında bir terim.

¹⁵⁶ Avcı, "Kûfe", 26/339; Altamimi vd., "Urban uses change an analytical study using geographic information systems/Kufa city as a model", 2143065.

şehrin merkezinde basit bir yapı olarak inşa edilmiştir.¹⁵⁷ Öyle ki Kûfe Cami sonradan Muğire b. Şube döneminde 40000, Ziyâd b. Ebîh döneminde 60000 kişiyi alacak şekilde genişletilmiştir.¹⁵⁸ Cuma namazlarında halkın toplandığı bir mekan olduğundan Kûfe Cami'ne kaynaklarda 'el-Mescidû'l-Cami' (cemaati toplayan mescid) denmiştir. Mescid-i Nebi'de olduğu gibi ilim merkezi olarak kullanıldığı da bilinmektedir. Enes b. Sirin'in "*Kûfe'ye gittiğimde gördüm ki dört bin kişi hadis ilmiyle meşgul, fakat fıkıh ile iştigal eden sadece dört yüz kişi vardı*" rivayetinden de ne kadar büyük bir ilim merkezi olduğu rakamsal olarak görülmektedir. Kûfe Cami'nin şahısların yargılandığı yer olarak da kullanıldığı burada Kadı Şureyh'in yargılama yaptığı rivayetlerinden bilmekteyiz. Kûfe Cami bir ibadethanenin, eğitim merkezinin yargılamanın yapıldığı yer olmanın yanında istişarelerin, elçi kabullerinin yapıldığı dârü'l-imâre görevi de görmektedir.¹⁵⁹ Sa'd b. Ebû Vakkas'ın Kûfe Cami'nin güneybatı tarafına darü'l-imareyi camiden ayrı yapsa da sonradan Muğire b. Şu'be döneminde kerpiçten yapılp büyütülürken bitştirilmiştir. Bir sonraki dönemde de Vali Ziyâd b. Ebîh tarafından yeniden inşa edilen dârü'l-imâre dış saldırılara karşı bir kale görevi görmüştür. Beytûlmal da dârü'l-imâre içerisinde bulunmaktadır.¹⁶⁰ Kûfe Cami ve darü'l-imarenin yapımında Hire ve Medain şehirlerinin harabelerinden istifade edilmiştir.¹⁶¹ Yapılan kazılardan çıkan mermer sütunlar bize bu bilgileri sunmaktadır. Daru'l-imarenin altında Emeviler döneminde yapıldığı anlaşılan, pis suyu dışarı atmak için bir kanalizasyon sistemine de rastlanır.¹⁶² Görüldüğü gibi farklı dönemlerde gelen her vali Kûfe'yi daha yaşanabilir hale getirmek için dönemin şartlarına göre düzenlemiş ve zamanın ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde dönüştürmüştür.

Şehrin merkezine bir okçu yerleştirilerek ilk kible yönüne sonradan dört bir tarafa ok atarak sınırları belirlenen caminin 'Kabe' örnekliği gibi haremi ilan edilmiş, şehir bu merkez etrafında kurulmuştur. Harem sınırları içinde ilk cami ve dârü'l-imare bulunsa da zamanla çarşı bu sınırların içinde kalınca, şehir büyüdükçe çarşı harem sınırları dışına taşınmıştır. Cami bir sabite olarak şehri etrafında toplamış ve tek bir

¹⁵⁷ Söylemez, *Bedevilikten Hadarîliğe Kûfe*, 40.

¹⁵⁸ Avcı, "Kûfe", 26/339; Ağalday, "İslam Tarihinde Şehirleşme: Kûfe Örneği", 28.

¹⁵⁹ Demirci, "İslam'da Şehir ve Şehrin Sosyal Dinamikleri", 137; Abdullah Önder, "Erken Dönem Kûfe'de Mescidlerin Fıkıh Tedrisatındaki Yeri ve Önemi" *Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 9/1 (Haziran 2023), 124-137.

¹⁶⁰ Ağalday, "İslam Tarihinde Şehirleşme: Kûfe Örneği", 29; Önder, "Erken Dönem Kûfe'de Mescidlerin Fıkıh Tedrisatındaki Yeri ve Önemi", 124-137.

¹⁶¹ Ağalday, "İslam Tarihinde Şehirleşme: Kûfe Örneği", 30.

¹⁶² Söylemez, *Bedevilikten Hadarîliğe Kûfe*, 48.

noktada birleştirmiştir. Şehrin harem sınırlarının dışına farklı kültür ve kabilelerden topluluklar yerleşmiştir. İlk okun kible yönünde atılması ve Mekke yönünde ilk caddenin oluşmasıyla bir İslam şehri olarak Kûfe halkının Kabe'ye olan teveccühünü göstermektedir.¹⁶³ Bu da zihinlerde aşkın bir ifadeyle yeryüzünün merkezi olarak kabul edilen Kabe'nin etrafında şehri Müslümanların birlik oluşturduğunu, İslam şehirlerinin bu değerlere oturtularak kurulduklarını göstermektedir.

Cami'nin yanına Hz. Ömer'in emriyle Kunase adında pazaryeri kurulur. Kervanlar ile gelen mallar ve şehrin içindeki ticaret Kunase meydanında gerçekleşir. Öyle ki çevre illerdeki haberleri öğrenmek için de halk buraya gelir. Yani Kunase hem ticaretin hem haberleşmenin yeri olmuştur. Demirci, bakırcı, sarraflar, yiyecek-içecek, kağıt, kitap, sabun, hurma, ipek, yünlü kumaş, yük hayvanlarının ihtiyaçları esnaf tarafından burada karşılanmıştır. İran kökenli marangozlar çarşısı, genelde Hristiyanların elinde tuttuğu sarraf bölümü de bulunmaktadır. Aynı cins eşya ve mal satanlar bir arada bulunduğu pazaryerinde bir düzen oluşmuştur. Pazara gelen müşterilerin bineklerini bıraktığı emanethaneler de pazarın bir bölümünde bulunmaktadır. Bu pazaryerinde ilmi tartışmalar ve musiki faaliyetlerinin yürütüldüğü görülmüştür.¹⁶⁴ İlk zamanlarda pazaryerinde tüccarlar sabah ilk nereye gelmişlerse orada mallarını satışa sunmuş, akşam olunca orayı tamamen terk etmişlerdir. Bu uygulama, pazarda tekelleşmenin önüne geçmek için uzun süre devam etmiştir. Fakat bu durumun zorluğu ve tüccarın isteği doğrultusunda, pazaryerinin de belirli bir düzene oturtulması amaçlanarak Emeviler döneminde, Ziyâd b. Ebîhi'nin valiliğinde pazaryeri tüccarlara kiralanmış ve buradan gelen gelir, devletin ordu harcamalarında kullanılmıştır. Vekî' (306/918) Ahbârü'l-Kudât adlı eserindeki tespitine göre bu pazarlarda sadece erkek tüccarlar değil kadın tüccarlar da ürettikleri ve aracı oldukları malların satışını yapmışlardır.¹⁶⁵ Fırat Nehri'nin hemen kenarında bulunan Kûfe şehrinde ulaşım ilk zamanlar nehrin karşısına sandallarla yapılsa da ticari ilişkiler ve nüfusun artmasıyla köprüler kurulmuştur. İslam şehirlerinin ortak bir değeri olan hamamlar da öncelikle yabancıların gusül ve temizlik ihtiyaçlarını gidermek için sosyal bir kurum olarak Kûfe'de de bulunmaktadır. Hz. Ömer döneminden itibaren

¹⁶³ Mustafa Tutar vd., "İslam Şehrini Mekan Anlayışı Olarak Tevhid Kavramı" *İslam Araştırmaları Dergisi* 53 (2025), 13-21.

¹⁶⁴ Avcı, "Kûfe", 26/339; Ağalday, "İslam Tarihinde Şehirleşme: Kûfe Örneği" 29; Söylemez, *Bedevilikten Hadarîliğe Kûfe*, 50-57.

¹⁶⁵ Söylemez, *Bedevilikten Hadarîliğe Kûfe*, 51-58.

hapishaneler de mevcuttur.¹⁶⁶ Mahallelerde halkın günlük ihtiyacını karşılayan dükkan denen küçük işletmeler de bulunuyordu. Pazar yerlerinde dışarıdan gelen tüccarların konaklamaları için hanların ilk formu olan otellerin de varlığına rastlanmaktadır.¹⁶⁷ Kûfe'deki her alandaki bu çeşitlilik ve renklilik devlet tarafından düzenlenerek cazip hale geldikçe de buraya yapılan göçler hızla devam etmiştir. Bu göçler ya kalıcı olmuş ya da Sevad bölgesinin ticari merkezinin kalbi olarak göç dalgasının her daim burada atmasını sağlamıştır.

Kûfe'de mescit ve dârû'l-imâreyi kuşatan adına sahn veya rahbe denilen meydan da şehrin kuruluşundan itibaren varlığını gösteren bir unsurdur. Genel olarak İran şehirlerinde görülen bu yapı şehrin kuruluşunda yer alan İranlı mimarlar tarafından planlanmış olabileceğini göstermektedir. Grek, Roma ve Fars şehirlerinde bulunan adına agora denilen bu meydanlar büyük ölçüde ticaretin yapıldığı mekanlar olsa da İslami şehirlerde burası muhtemelen askeri törenlerin yapıldığı veya uzak yerlerden Cuma namazına gelenlerin bineklerini bağladıkları yer olarak kullanılmıştır. İlk zamanlarda yerleşime açılmayan meydanlar şehrin daha da büyümesi ve ihtiyaçların değişimiyle yerleşime açılmıştır.¹⁶⁸ Sahn veya rahbe denen bu meydan Grek, Roma, Fars şehirlerinin bir değeri olsa da İslam şehri olan Kûfe'de farklı bir entegre ile varlığını devam ettirmiştir.

Kûfe şehrinin mimari yapısına baktığımızda İslam'ın tevhid ilkesinin sentezinden geçen Yunan ve İran'ın mimari bilgi birikimlerinin yansımaları görünür. Bunun yanında ilk dönemde ticaretle girmiş olan Çin ve Hint dünyasının bilgi birikimini de İslam'ın değerleri çerçevesinde kurulan Kûfe şehrine yansıtmışlardır. Tevhid ilkesinin her daim gözetilmeye çalışıldığını şu rivayetten anlıyoruz: Sa'd b. Ebû Vakkas ev inşa etmek için Hz. Ömer'den izin istediğinde Hz. Ömer "Yapabilirsiniz ancak hiçbiriniz evini üç odadan fazla yapmasın. Binalarınızda uzunluk ve yükseklik yarışına kalkışmayın. Sünnete riayet ediniz ki devletiniz elinizden gitmesin." demiştir. Bu yazının aynısını yeni kurulan Basra vilayetine de göndermiştir.¹⁶⁹ İslam fetihlerle büyürken diğer coğrafya ve milletlerle olan etkileşimi mimari noktada da kendini göstermiş, İslam medeniyetinin kendine has 'İslam mimarisi' oluşmasını sağlamıştır. Şehrin ortasında

¹⁶⁶ Avcı, "Kûfe", 26/340; Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, 87-95.

¹⁶⁷ Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, 60; Ali Yüksek, "İslam Hukuk Tarihinde Kûfe'nin Yeri" *Turkish Studies* 9/5 (2014), 2168.

¹⁶⁸ Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, 60-63.

¹⁶⁹ Ağalday, "İslam Tarihinde Şehirleşme: Kûfe Örneği", 24-25.

caminin yapılp dairesel bir şekilde konumlanması ve geçmiş dönemlerin sütunları kullanılarak cami büyük olurken evlerin uzunluk ve yüksekliklerinin de fazla olmaması camiyi görünür kılıp şehirde bir düzen ve sakinliği sağlamıştır.

Kûfe kurulduğu sırada aileler kendilerine ayrılan alana çadır kurarak kamıştan evler yapmış olup savaşa giderken bu evleri söküp gelince yeniden kurmuşlarsa da çıkan yangın ve başka sebeplerden kerpiç ve tuğladan evler inşa edilmiştir. Bu da zamanla avlulu ve ihata duvarı ile çevrili ev tipini ortaya çıkarmıştır. İçme suyu ilk Fırat Nehrinden ve su kanallarından karşılanıyorken bu yeterli gelmediğinden Sa'd b. Ebû Vakkas yeni su kanalları yaptırmıştır. Sonradan bu kanalların yanına da ihtiyaç doğdukça su kuyuları açılmıştır. Zaten Fırat Nehri'ne yakın ve yüksek bir yer olmasıyla tarıma elverişli olan Kûfe toprakları, açılan su kanallarıyla tarımsal faaliyetler daha da hızlanmıştır. Kısa sürede çiçek, zeytin, şeker kamışı, pamuk, yonca, mercimek, üzüm, nar, ceviz ve susam gibi ürünler de yetiştirilmiştir. İdrisî ve İbn Fadl el-Umerî Kûfe'yi anlatırken, “Çok güzel tarlaları, bostanları ve hurma bahçeleri vardı.” şeklinde özetlemişlerdir. Yahya b. Adem'de bol miktarda yeşil sebzenin varlığından, Ebû Ubeyd'de bol miktarda meyvenin yetiştirildiğinden bahsetmiştir.¹⁷⁰ Şehrin ihyası ev yapımlarının değişiminden su kanallarının açılmasına, farklı türde birçok sebze ve meyve yetiştiriciliğine kadar her yerde kendini göstermektedir.

Şehrin temizliğinden genel olarak halk sorumlu iken ana yollar ve meydan gibi yerlerin temizliği resmi görevliler tarafından yapılır.¹⁷¹ Konum olarak Fırat Nehri'nin kenarında bulunan ve toprakları bereketli olan, şehre yapılan hizmetlerle de toprak verimliliğinin daha da artırılarak insanların cazibesini kazanan Kûfe şehrinin nüfusu, kısa zamanda birçok göç alarak artmıştır. Kûfe valisi Ziyâd b. Ebîh döneminde divan defterinde asker sayısının 60000, asker ailelerinin sayısının 80000, toplamda 140000 kişiye atıyye bağlandığı kayda geçer. Atıyye bağlanmayan belirli bir nüfusun varlığı da düşünülürse kısa dönemde o dönemin en büyük şehirlerinden biri olduğu anlaşılmaktadır.¹⁷²

Sa'd b. Ebû Vakkas şehrin kurulmasının ardından kabilelerin belli bir düzen içinde iskan edilme görevini Ebû'l-Heyyac Amr b. Malik el-Esedî'ye verir. Ebû'l-

¹⁷⁰ Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, 268-269.

¹⁷¹ Avcı, “Kûfe”, 26/340; Ağalday, “İslam Tarihinde Şehirleşme: Kûfe Örneği”, 32-35.

¹⁷² Fatih Oğuzay, *Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Tarım Kültürü*. (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 155-156.

Heyyac tarafından dört ana kesime ayrılan Kûfe'ye menhec denilen on beş ana yol yapıldı. Bu anayol ve tali yolların büyüklükleri Hz. Ömer'in emriyle 40, 30, 20 ve 7 arşın olarak belirlendi. Kuzey tarafı beş, güney tarafı dört, doğu ve batı tarafları üçer caddeye bölünerek her kabile kendine ait birer mahallede oturacak şekilde yerleştirildi. Bu ilk yerleştirilmeden kısa süre sonra şehir nüfusundaki artışın yanında çeşitli bölgelerden göç edenlerin sayısı da eklenince Kûfe'de yeni bir düzenleme ihtiyacı duyuldu. Bunu Sa'd b. Ebû Vakkas'ın Hz. Ömer'e iletmesi üzerine Hz. Ömer, neseb alimlerinden Said b. Nirman'ı Kûfe'ye gönderdi. Said kabileleri yedi gruba ayırarak yerleşmeyi yeniden yaptı. Böylece şehirdeki etnik yapı eski kabile yakınlıklarına göre yeniden düzenlendi. Bu durum şehirde daha uzun süre barış ortamının sağlanmasını, eskiden de yakın olan kabilelerin kendi içlerinde dayanışmaya devam etmelerini sağlamıştır. Kendilerine tahsis edilen yerlere yerleşen kabile reisleri kendi mahallelerini kendi anlayışları doğrultusunda şekillendirdi. Mahalle isimleri kabile isimleriyle isimlendirildiği gibi ünlü olan şahısların isimleriyle de anılmıştır. Zaman geçtikçe de şehrin nüfusu artmış ve şehir dışından gelen göçlerle de çeşitli nüfus hareketleri olmuştur. Mahalleler etnik veya dini farklılığa göre bölünüp, kendi içinde mescit ve mezarlığı bulunduğundan her mahalle adeta ayrı küçük bir şehir görünümü kazanmıştır. Her mahalle kabilenin büyüklüğüne göre bir nüfusa sahip olmuştur. Daha önce göçebe olup yerleşik kültüre sahip olmayan kabileler tarafından inşa edilen mahallelerde çarpık şehirleşme kendini göstermiştir. Kinde, Hadramevt, Himyer ve Mezhic gibi daha kültürlü ve devlet tecrübesine sahip olan kabilelerin mahallelerinin bedevi Arap kabilelerin mahallelerine göre daha düzenli olduğu bilinmektedir.¹⁷³ Askeri şehirlerde olan etnik unsurun farklılıkları göz önüne alınarak oluşturulan bu mahalle sistemine *irafet sistemi* denmektedir. İlk olarak Hz. Ömer tarafından Kadisiye Savaşı'ndan sonra geçici olarak uygulanan bu sistem sonradan kalıcı hale gelmiştir. Hz. Ömer döneminde yedi askeri bölge şeklinde oluşturulan bu sınıflama Hz. Ali döneminde beşe, Ziyâd b. Ebîh döneminde dörde düşürülmüştür. Her bir sınıfın başına devlet tarafından atanan bir kişi görevlendirilip savaş ya da başkaldırı gibi durumlarda devlet, görevlilerle temasa geçip hızlı bir toparlanma sağlanması amaçlanmıştır. Halk ile devlet (vali) arasında elçi olan bu kişilere arif denmekteydi. İrafet sistemiyle sonraları halkın istek ve arzularının devlet tarafından hemen öğrenilip çözümlendiği

¹⁷³ İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi el-Kamil Fit Tarih*, 2/484; Avcı, "Kûfe", 26/339; Ağalday, "İslam Tarihinde Şehirleşme: Kûfe Örneği", 30-31; Söylemez, *Bedevilikten Hadarîliğe Kûfe*, 70-75.

ve devletin taleplerinin de hemen halka ulaşabildiği görülür. Bu sistemle büyük kabilelerin dahi kontrolü ve ihtiyaçları daha çabuk sağlanmıştır.¹⁷⁴

Kûfe'deki caddeler ise geceleri o dönemde az görebileceğimiz kandiller ve üzüm kökleri ile kamıştan yapılmış meşaleler ile aydınlatılmaktaydı. Aydınlatma işi muhtemelen şehrin temizliğinden sorumlu köleler tarafından yapıldığı tahmin edilir.¹⁷⁵ Bu da Kûfe'nin bir şehir olarak kendi yüzyılına göre ne kadar ileri olduğunu göstermektedir.

Hiz. Ömer, Kûfe'ye kadı olarak ilk etapta Abdullah b. Mesud'u görevlendirmiştir. Beytûlmala da bakmakla görevlendirilen Abdullah b. Mesud İslam'ı öğretmek için ilmi faaliyetlerde bulunarak Kûfe'de tefsir, hadis, kıraat, gramer, fıkıh mekteplerinin temelini atmıştır. Sonradan Şureyh'i kadı olarak atayan Hiz. Ömer, Abdullah b. Mesud'dan Beytûlmal görevini sürdürmesini istemiştir.¹⁷⁶ Vali ve kadılık görevlerinin yanında şehrin güvenliğini sağlayan şurta teşkilatı, pazaryerlerini denetleyen muhtesip, onların yardımcıları, gece bekçiliği gibi kurumlar da mevcuttur.¹⁷⁷ Hiz. Ömer'in görevlendirmiş olduğu vali, kadı ve ordu komutanlarına gönderdiği mektuplara baktığımızda sınırları gelişmekte olan İslam devletinin adaletle verdiği önem görülmektedir. Bu adil yönetimin yeni milletleri ve kültürlerini, hızlı bir şekilde etkileyerek İslam'ın bu milletlerde kabul gördüğüne şahit oluyoruz. Bu mektuplardan biri de Hiz. Ömer'in Kûfe kadısı Şureyh'e yazmış olduğu mektuptur.

Hiz. Ömer'in Kûfe kadısı Şureyh'e yazdığı mektup:

*“Sana bir dava geldiği zaman Allah'ın kitabı ile hükmet. Eğer Allah'ın kitabında o olay hakkında herhangi bir hüküm bulamazsan o zaman peygamberin sünnetiyle hükmet. Eğer sana intikal eden olay hakkında ne Kur'an'da ne de sünnette herhangi bir hüküm bulamazsan, o zaman bu hususta icma olup olmadığını araştı. Eğer o konuda icma varsa, o icmaya uy (farklı bir rivayette: salih kimselerin verdiği hükümlerle hükmet). Eğer aradığın şeyi orada da bulamazsan, ya hemen kendi reyinle (görüşünle) içtihatla bulun (hükmet), ya da hemen içtihatla bulunmayı ertele. Bence acele etmeden düşünerek vereceğin hüküm, senin için daha hayırlı olur. Allah'ın selamı üzerine olsun.”*¹⁷⁸

¹⁷⁴ Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, 222-224.

¹⁷⁵ Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, 79.

¹⁷⁶ Avcı, “Kûfe”, 26/339.

¹⁷⁷ Ağalday, “İslam Tarihinde Şehirleşme: Kûfe Örneği”, 33.

¹⁷⁸ Mustafa Necati Barış, *Cahiliyeden Hiz. Ömer Döneminin Sonuna Kadar Yargı*. (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 107-108.

Şurta teşkilatı ise ilk Hz. Osman döneminde ortaya çıkmış bir teşkilattır. Şehrin genel huzurundan sorumlu olan bu teşkilata ilk iki halife döneminde gereksinim duyulmasa da şehirlerdeki iç karışıklık bu teşkilatı zorunlu kılmıştır. Şurta teşkilatı sadece güvenliği sağlamakla kalmamış harac ve cizyeleri âmillere ödemeyen şahıslara giderek bu borçların tahsilini sağlamışlardır.¹⁷⁹

Ases teşkilatı olan gece bekçiliği de Peygamber (sav) döneminden beridir var olan bir uygulamadır. Sürekli hale Hz. Ebu Bekir zamanında getirilmiştir. Sistemli hale Hz. Ömer getirdiği için asıl kurucusu kabul edilmiştir. Ziyâd b. Ebîh de bir kez daha düzenlemiştir. Pazarlarda da pazarı denetleyen sâhibu's sûklar vardır. Hz. Ömer, Medine gibi tüm şehirlerde bu denetimin yapılması için valilerine emir vermiştir. Tüccarı ve pazarı denetleyen sahibu's suklar, pazarda bir düzen oluşturarak haksızlığın önüne geçmiştir.¹⁸⁰

Hacip, halife veya vali ile halk arasındaki görevli demektir. Vali ilk dönemlerde halk ile direkt iletişime geçebilse de İslam dünyasının büyümesiyle bu pek mümkün olmadığından hacipler, Ziyâd b. Ebîh döneminden itibaren kullanılmıştır.¹⁸¹

Divan teşkilatı, Peygamber (sav) ve Hz. Ebu Bekir döneminde yokken devlet gelirlerinin artmasıyla Hz. Ömer döneminde vatandaşlar arasında adil bir paylaşım olması amacıyla kurulmuştur. Medine'de divan teşkilatını kuran Hz. Ömer, Kûfe'de de kurarak başına Ebu Cübeyre'yi atamıştır. Divan teşkilatının yanında divanu'l-cünd (askerlik dairesi) de kuran Hz. Ömer sadece askerlere ata vermeyip onların eş ve yeni doğmuş çocuklarına da ata vermiştir. Her halife de farklı uygulamalar olsa da bu kurum varlığını devam ettirmiştir. Emeviler döneminde ise askerliğin meslek haline gelmesiyle çok farklı bir sistemle devam etmiştir. Divan teşkilatının bir diğer unsuru da divanu'l haracdır. Harac divanlarına ganimet, cizye, öşür, zekat gibi devlet gelirlerinin tümü kaydedilmiştir. Kayıt işlerine Ziyâd b. Ebîh döneminde ilk etapta hesap bilen Dihkanlar görevlendirilmiştir. Abdülmelik b. Mervan döneminde ise divan defterleri Pehleviceden Arapçaya çevrilmiş ve Dihkanların yöredeki ağırlığı büyük ölçüde engellenmiştir. Ömer b. Abdülaziz döneminde ise divanu'l-mezalim kurulmuştur.

¹⁷⁹ Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, 232-237.

¹⁸⁰ Abdülkadir Özcan "Asesbaşı" *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991) 3/464; Cengiz Kallek, "Hisbe" *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998) 18/133; Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, 239-245.

¹⁸¹ Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, 246.

Amaç, haksız yere devletin zulmüne uğrayan kişilerin mağduriyetlerini gidermektir.¹⁸² Zamanla ortaya çıkan bu kurumların tamamı İslam şehri olan Kûfe'yi daha ileriye taşıyıp İslam devletinde yaşayan halk için daha yaşanabilir bir sistem geliştirmiş, böylece hem devletleşmiş hem de İslam medeniyetini doğurmuştur. Yani kurumlar devletleşmenin önünü açarak İslam devletini daha ileriye taşımış, medeniyetin oluşmasını hızlandırmıştır.

Kûfe'de çoğunluğu Emeviler döneminde yapılmakla birlikte her kabilenin mahallesinde cuma camisi dışında mescitler de bulunmaktaydı. Yine bu mescitlerde de ilmi çalışmalar ve hukuki problemlerin çözümü, Kûfe kadısının atamış olduğu mescit imamları tarafından sürdürüldü.¹⁸³ Bu mescitler dışında adına musalla denilen küçük namazgahlar da bulunmaktadır. Bu namazgahların en önemli özelliği küçük olup herhangi bir resmi görevlilerinin bulunmamasıdır.¹⁸⁴ Buradan da toplumun günlük ihtiyaçlarının dahi karşılandığı görülmektedir.

Her mahallede kabile mezarlıklarının bulunduğu, önemli kararların alındığı toplantı merkezi, savaşa çıkarken askerlerin toplandığı, ganimetlerin dağıtıldığı yer olan cibaneler bulunurdu. Bu cibanelerin kökeni ise Yemen'dir. Yemenli kabilelerin taşımış olduğu bu kültür işlevsel olarak aynı özelliği bulundursa da cahiliyede cibaneler, mahallenin kenar kısmında olup Kûfe'de mahallenin merkezinde bulunmaktadır.¹⁸⁵ Eski dönemlerde Yemen'in bir değeri olan cibaneler, Yemenlilerle birlikte Kûfe'ye göç ederek varlığını sürdürmüştür.

Kûfe'nin doğusunda Yunus (as)'ın mekanı diye şöhret bulan bölge ile Fırat Köprüsü'nün arasında cizye ve harac gelirlerinin korunduğu bir yapı olan daru'r-rızk bulunmaktaydı. Medinetu'r-rızk da denilen bu yapı, nakit ödeme yapamayan zımmilerin ürettikleri malların teslimi sonrası korunduğu yerdir. Savaş ganimeti olarak köle ve cariyelerin de korunup satıldığı yer olma ihtimali de bulunmaktadır.¹⁸⁶

Kûfe'ye baktığımızda İslam'dan sonra kurulmuş bir şehir olmasına rağmen önceleri çevrede yaşayan sonradan Kûfe şehrinin kurulup büyümesiyle buraya göç

¹⁸² Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, 248-263.

¹⁸³ Avcı, "Kûfe", 26/339.

¹⁸⁴ Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, 67.

¹⁸⁵ Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, 79-82.

¹⁸⁶ Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, 85-86.

eden Nasturi ve Yakubilere ait kiliselerle Yahudilere ait havralar görünmektedir.¹⁸⁷ Bu durum, İslam şehrinin içinde bulunduğu tüm etnik ve dini çeşitliliği kucakladığının bir göstergesidir.

Komşu illerle ilişkisine baktığımızda ise Medine ile ticaret genelde zimmiler tarafından yapılırdı. Suriye bölgesi özellikle de Halep ile ticareti gelişmiştir. Fırat Nehri'nden istifade ile ulaşılan Haleb'e, Kûfe ve çevresinde üretilenler, bunun yanında dışardan ithal edilen mallar sevk edilmiştir. Hatta bu malların Haleb'den kara yolu ile liman kenti Antakya'ya, oradan da dış pazarlara gönderildiği bilinmektedir. Bir diğer şehir ise Harran'dır. Harran'a ulaşım da yine Fırat Nehri üzerinden gerçekleşmektedir. En çok ticari ilişki içinde bulunduğu şehir ise kuşkusuz Basra'dır. Bunların yanında Deylemistan, Taberistan, Sicistan'la da ticari ilişki içindedirler. Kûfelilerin yoğun olarak yaşadıkları Musul, Vasıt, Babil, Kadisiye, Bihkubaz ve çevresi de ticaretin yoğun yapıldığı yerlerdendir.¹⁸⁸ Bu da gösteriyor ki Kûfe, sonradan kurulmuş bir İslam şehri olarak kendi bölgesinin ve dünya ticaretinin merkezi bir şehri konumuna yükselebilmiştir. Böylece sürekli göç dalgasının içinde bulunmuş ve dünyadaki farklı fikir ve düşüncelerin, yeni yeni soruların bu şehirde hayat bulmasını sağlamıştır.

Kûfe'nin eğlence hayatından söz edecek olursak İslam kentlerinde olduğu gibi müzik hayatın bir parçasıdır. At yarışları, satranç yaygın olarak oynanan oyunlardır. Bayramlarda def çalınır, şarkı söylenir, bayramın gelişi kutlanırken, Fars kökenli olan yılbaşı ve baharın ilk günü olduğu kabul edilen Nevruz da kutlanmıştır; Arap şiirlerine konu olmuştur. Yine İranlıların bayramı olan kışın ilk günü olduğu kabul edilen Mihrican da kutlanırdı. Nasturi Kilisesine bağlı olan İydu'l-Milad (Noel Yortusu) da tüm Hristiyanlar tarafından kutlanırdı. Hristiyanların bayram törenlerine Müslümanlar da katılırdı. Bunun yanında çocuk doğduktan yedi gün sonra akika kurbanı kesilir, adına velime denen yemek hazırlanarak gelen konuklara verilirdi.¹⁸⁹ Sosyal hayatın bir parçası olan oyun, müzik, bayramlara farklı etnik veya dini grubun olsa bile toplumca sahip çıkılmıştır.

¹⁸⁷ Avcı, "Kûfe", 26/340.

¹⁸⁸ Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, 295-296.

¹⁸⁹ Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, 358-379.

2.2.4. Kûfe'ye Yapılan İlmi Göçler

Bir şehirde düzeni oluşturmak, hizmet yapmak, halkın hukuksal problemini çözmek, vergilerin düzenli şekilde takibini sağlamak gibi sebeplerle vali, kadı ve amil ataması yapılır. Kûfe'ye de halife tarafından bu görevlendirmeler yapılmıştır. Görevlendirilen sahabe ve tabiin devletin kendisine vermiş olduğu vazifenin yanında İslamiyetin yeni ulaştığı bu topraklarda, mescidlerde kurulan ilim halkalarında, İslam'ın emir ve yasaklarını, Peygamber(sav) nakillerini gelecek nesillere aktararak talebe yetiştirmişlerdir. Yeni toplumlar, coğrafyalar, kültürler ve medeniyetlerin karşılaştığı bu şehre yapılan görevlendirmelerden ve sonraki dönemlerde yer alan dönüşümlerinden bahsedeceğiz.

Hiz. Ömer, Kûfe'ye Beni Zühre'den Sa'd b. Ebû Vakkas'ı¹⁹⁰ vali tayin etmiştir. Halkın Sad b. Ebû Vakkas'ı şikayet etmesi üzerine onu haksız bulmasa da görevinden azledip Ans kabilesinden Ammâr b. Yâsir'i¹⁹¹ atar. Ammâr b. Yâsir kısa süreliğine valilik yaptıktan sonra Sakif kabilesinden Muğire b. Şube'yi¹⁹² vali olarak görevlendirmiştir.¹⁹³ Ammâr b. Yâsir'in Kûfe camiinde ders anlattığı tam olarak bilinmemekle beraber sonradan gelen rivayetlerden Kûfe halkına nasihatlerde bulunduğu, Peygamber (sav) döneminden bahsettiği, zühd ve takva yaşamıyla örnek olduğu anlaşılmaktadır.¹⁹⁴ Hiz. Ömer, vefatı sırasında Hiz. Osman'a Kûfe valiliğine Sa'd b. Ebû Vakkas'ı görevlendirmesini söylemiştir. O da Sa'd b. Ebû Vakkas'ı yeniden vali olarak tayin etse de sonrasında Ümeyye oğullarından Velîd b. Ukbe'yi¹⁹⁵ atadı. Kûfe halkının onu da şikayet etmesi üzerine Ümeyyeoğullarından Saîd b. Âs'ı¹⁹⁶ vali olarak atar. Saîd b. Âs, Kûfe'de Irak fethine başından beri katılanların yanında yer alır ve sonradan oraya yerleşerek atıyyeden az alan revafid grubun isteklerine cevap

¹⁹⁰ İbrahim Hatipoğlu "Sa'd b. Ebû Vakkas" *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008) 35/697.

¹⁹¹ Mustafa Fayda "Ammâr b. Yâsir" *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991) 3/76.

¹⁹² İrfan Aycan "Muğire b. Şu'be" *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020) 30/275.

¹⁹³ Adem Apak, *Anahatlarıyla İslam Tarihi (2) Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi* (İstanbul: Ensar Yayınları 2011), 120.

¹⁹⁴ Mehmet Akbaş, "Hiz. Ömer Dönemindeki Fetihlerin Ardından Gerçekleştirilen Tebliğ Faaliyetleri (Irak-Suriye-Cezire-Mısır)", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2011), 121.

¹⁹⁵ Mehmet Efendioğlu "Velîd b. Ukbe" *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013) 43/35.

¹⁹⁶ Mehmet Efendioğlu "Saîd b. Âs" *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2023) 35/549.

vermez.¹⁹⁷ Eşter en-Neha'î'nin (Malik b. Haris)¹⁹⁸ başını çektiği Sabit b. Kays, Kümeyl b. Ziyad, Yezid b. Sühan, Cündeb b. Ka'b el-Ezdi muhaliflerini Şam'a sürgün eder. Muaviye'nin yeniden Kûfe'ye gönderdiği Eşter en-Neha'î ve arkadaşları bu kez Humus'a sürgün edilir.¹⁹⁹ Bu kişiler, Hz. Osman'ın evini muhasara eden grubun içinde yer alacaktır. Kûfe valisi Saîd b. Âs'a gelince yeniden fetih hareketlerine başlayıp, Kûfelilerin geneli tarafından kabul görse de bazı asiler yeniden azledilmesini isteyince Hz. Osman Saîd b. Âs'ı valilikten azletmiştir. Mısır, Kûfe ve Basra'daki bazı grupları valilerin haksızlık yaptıklarını, Hz. Osman'ın da artık yaşlanıp doğru karar alamadığı, sürekli Ümeyyeoğullarından birilerini devlet yönetimine getirdiği gibi sebeplerle Medine'de evini kuşatıp şehit etmişlerdir. Bu olaydan sonra İslam dünyası büyük bir iç karışıklığın içine sürüklenir. Aslında isyan hareketlerinin bir diğer sebebi de Hz. Ömer döneminde başlayan fetihlerle devlet gelirlerinin aşırı artması ve bu gelirin şahıslara; Müslüman olma önceliği, katıldığı savaşların sayısına göre atâ verilmesiyle bazı kesimlerin servetlerindeki aşırı artıştır. Bu durum, Hz. Osman döneminde merkez ile çevre arasında artan ekonomik dengesizliğin zirve yapmasına sebep olmuş; buna bir de Hz. Osman döneminde idari görevlere getirilen Kureyş nüfusu ve hakimiyeti eklenince diğer gruplar bu gücü kırarak devletin idare ve imkanlarına ortak olmak istemişlerdir.²⁰⁰

Hz. Ali halife olduğu zaman Müslüman olma önceliğine göre dağıtılan vergileri herkese eşitler. Bu kez de Hz. Ali'ye karşı daha önce atâ gelirini çok alan grup muhalif olmaya başlar. Medine'de halife olan Hz. Ali, Kûfe'ye Umare b. Şihab'ı vali tayin etse de Kûfeliler onun şehre girmesine izin vermemişlerdir. Cemel Savaşı'ndan sonra Kûfeliler, Hz. Ali'nin yanında yer alacaklarını ifade eder ve bunu yaparlar. Bunun üzerine Hz. Ali, Kûfe'yi yönetim merkezi yani başkent olarak seçer. Ümeyyeoğullarından Muaviye ve onun yanında yer alanlar; Hz. Osman'ı şehit edenlerden kanının hesabının sorulmadığını, bu sebepten Hz. Ali'nin halifeliğini kabul etmeyeceklerini söylerler. Bu durum Sıffin Savaşı'na sebep olmuştur. Savaş, ilk Hz. Ali lehine olsa da Hakem Olayı yaşanır. Bazı Kûfeliler gerçekleşen Hakem Olayı'nı

¹⁹⁷ Apak, *Anahatlarıyla İslam Tarihi (2) Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi*, 229-232.

¹⁹⁸ Abdülkerim Özaydın "İbrâhim en-Neha'î" *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995) 11/486.

¹⁹⁹ Adem Apak, *Anahatlarıyla İslam Tarihi (2) Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi*, 258-259.

²⁰⁰ Mustafa Sarıbiyık, "Erken Dönem İslam Tarihinde Merkez-Çevre Çatışması", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 2/47 (2013), 344-345.

kabul etmeyerek Hz. Ali'ye muhalif olurlar. Bu olay İslam dünyasında ilk kez Hâricî²⁰¹ denen bir grubu ortaya çıkarmıştır. Başta hilafet ve iman konularında farklı düşünen bu grup fikirlerini savunurken, bir takım aşırı uygulamalara giderek toplumda karışıklığa sebebiyet vermişlerdir. Hz. Ali, Hâricî İbn Mülcem tarafından Kûfe Camiinde şehit edilince İslam dünyası daha da büyük kargaşanın içine girmiş; bu kez ilk halife olarak Hz. Ali'nin olması gerektiği Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın hilafetinin geçersiz olduğu gibi düşüncelere sahip imamet meselesini bir inanç haline getiren Şîa²⁰² grubu ortaya çıkmıştır. Bu gruplar kendileri gibi düşünmeyenleri tekfir edip hatta bu konuda susan kimselere de Mürcie²⁰³ demişlerdir. Kûfe zaman geçtikçe bu şehrin bir parçası olan kabile ve farklı milletlerin eski inanç, kültür, yaşamlarının ve yaşanan olayların etkisiyle farklı akımların ortaya çıktığı yer olmuştur. Mutezile,²⁰⁴ Müşebbihe,²⁰⁵ Mücessime²⁰⁶ gibi gruplar ortaya çıkmış zamanla çeşitli kollara ayrılmışlardır. Grupların düşüncelerini İslam'a dayatarak tek doğrunun kendilerinin olduğunu söylemesi, ilmi konularda Kûfe'nin daha fazla mesai harcayarak bu farklılıklara cevaplar üretmesini sağlamıştır.

Kûfe halkının Hz. Ali'nin yanında birlik oluşturamıyorken Şam halkının Muaviye'nin arkasında birlik oluşturabilme sebeplerinden biri de yine göç ile gelen asabiyet (kabile) sosyolojisidir. Nitekim Muaviye Şam bölgesindeki Araplarla oğlu Yezid'in anne tarafından akrabalık kurarak şehir halkı ile hısımlığı varken, Hz. Ali'nin Arap kabilelerinin çok güçlü olduğu Kûfe ve Basra şehirlerinde bir hısımlığı yoktur. Özünde Arap-Kureyş ikilemi Kûfe ve Basra'da devam etmektedir. Kureyş'ten olmayan Arap kabileleri Kureyş'in liderliğini kabul etmek istemezken kendilerini bir anda iki Kureyş kabilesinin (Ümeyyeoğulları- Haşimoğulları) savaşı içinde bulmuş; liderliğini istemedikleri Kureyş için kanlarını akıtıp canlarını verdiklerini görmüşler ve Hz. Ali'nin safındayken ayrılmışlardır. Şu örnek bizlere Arap-Kureyş çatışmasının

²⁰¹ Hâricî: Dini ve siyasi konulardaki aşırı görüşleri ve faaliyetleriyle tanınan kimse. Muhalliflerinin tanımlamaları şu şekildedir: “İnsanlardan, dinden, haktan veya Hz. Ali'den uzaklaşan ve Yönetime karşı ayaklanarak cemaatten çıkanlar”.

²⁰² Şîa: Hz. Peygamber'in vefatından sonra devlet yönetiminin Hz. Ali'ye ve onun soyundan gelenlere ait olduğu düşüncesi etrafında birleşen çeşitli grupların ortak adı.

²⁰³ Mürcie: İslam'ın ilk dönemlerinde ortaya çıkıp ılımlı ve uzlaşıcı fikirleriyle tanınan itikadî ve siyasi fırka.

²⁰⁴ Mutezile: İtikadî meselelerin yorumunda akla ve iradeye öncelik veren kelâm mezhebi.

²⁰⁵ Müşebbihe: Allah'ı yaratıklara veya yaratıkları Allah'a benzetme sonucunu doğuran inançları benimsemiş gruplara verilen ad.

²⁰⁶ Mücessime: Allah'ı cisim olarak düşünenleri veya O'na cismanî özelliklere nisbet edenleri ifade eden bir terim.

ne düzeyde olduğunu göstermektedir. “Osman’ın valisi Saîd b. el-As el-Umevî birgün meclisinde Irak sevâdî (bahçe ve hurmalıklar) için “Sevâd, Kureyş’in bahçesidir.” der. Bu ifade o meclisteki Arap kabilelerinin başkanlarını öfkeleridir. Yemenlilerin önderi, Malik b. Hâris el-Eşter; “Kılıçlarımızla Allah’ın bize verdiği Sevâd’ın senin ve kavminin bahçesi olduğunu mu iddia ediyorsun? Sizin ondaki payınız, bizden biri kadar olmalıdır.””²⁰⁷ Sonradan ortaya çıkan Harici grubun halifeliğin yalnızca Kureyş’e ait bir yapı olmayıp ehil olan herkesin halife olabileceği çıkışı da ayrışmanın boyutunu bizlere aktarır.

Kûfe’ye 70 kadar Bedir Savaşı’na, 300 kadar da Rıdvan biatına katılan sahabenin göç ederek yerleştiği bilinmektedir. Hz. Ali’nin Kûfe’yi başkent yapmasıyla da 1500 sahabinin buraya geldiği rivayet edilir. Sahabilerin sürekli burada iskan halinde oldukları hakkında bir bilgi yoktur. Ebû Mûsâ el-Eş’arî, Sa’d b. Ebû Vakkas, Ammâr b. Yâsir, Selmân-ı Fârisî, Enes b. Malik, Habbab b. Eret, Abdullah b. Abbas, Muğire b. Şu’be, Huzeyfe b. el-Yeman, İmran b. Husayn, Said b. Zeyd, Velîd b. Ukbe, Süleyman b. Surad gibi sahabilerin Kûfe’nin İslam’ın ilim merkezlerinden biri olmasında etkilerinin olduğunu söylemek mümkündür.²⁰⁸ Kûfe’nin başkent yapılması ve Cemel, Sıffin, Nehrevan Savaşı, Tahkim Olayı gibi siyasi olayların meydana gelmesi o dönemde bu bölgede kısa ve uzun vadeli göç dalgasına sebep olmuştur. Hariciler’in “Hüküm Allah’a aittir” ifadesiyle²⁰⁹ Kufe’ye geri dönmeleri, Sıffin’dan sonra halifeliğin Muaviye’de olması gerektiğini düşünen Ümeyyeoğulları taraftarlarının yanında yer alması,²¹⁰ tarafsızlık çağrısı yapan bazı sahabilerin şehir merkezlerinden uzak köylere ve sınır yerlere gittiği bilgisi göç hareketliliğini göstermektedir.²¹¹

Hz. Ali; Kûfe’yi hilafet merkezi yaptığı dönemde Kûfe mescidinde siyasi, dini, Peygamber (sav) dönemini anlatan birçok içerikte konuşmalar yapmış, insanların gelip sordukları soruları cevaplamıştır. Kûfe’ye ilk geldiğinde ise Kûfe Mescidi’ndeki farklı ders halkalarına katılmış, Abdullah b. Mesûd’un kurmuş olduğu bu ilim meclislerine

²⁰⁷ el-Câbirî, *Arap Siyasal Aklı*, 194.

²⁰⁸ Önder, “Erken Dönem Kûfe’de Mescidlerin Fıkıh Tedrisatındaki Yeri ve Önemi”, 125-126; Mürsel Gündoğdu, *İmâm-ı Azam Ebû Hanîfe* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2023), 31.

²⁰⁹ İbnü’l-Esîr, *İslam Tarihi el-Kamil Fit Tarih*, 2/341.

²¹⁰ İbnü’l-Esîr, *İslam Tarihi el-Kamil Fit Tarih*, 2/386.

²¹¹ İsmail Tanrıverdi, Hz. Ali Dönemi İç Çatışmaların GöçeEtkisi” *Uluslararası 2. Göç Çalışmaları Sempozyumu Gaziantep Üniversitesi Göç Enstitüsü* (14-16 Aralık 2023), 254.

hayran kaldığını “Allah, İbni Mesûd’a rahmet etsin. Bu şehri ilimle doldurmuş. Onun talebesi bu şehrin kandilleridir” sözleriyle dile getirmiştir.²¹²

Hiz. Ali’nin şehadetinden sonra Emeviler dönemi başlamış olup Kûfe’ye 661’den 670’e kadar uzun süre yine Muğire b. Şube valilik yapmış,²¹³ vefatına yakın Ziyâd b. Ebîhi’yi Kûfe’ye vali olarak getirilmesini önermiştir. Böylece Ziyâd b. Ebîh 665’den vefat ettiği tarih 673’e kadar Basra’yı, 670’den 673’e kadar Kûfe valiliği de kendisine verilince her ikisini birlikte yönetmiştir.²¹⁴ “Dühâtü’l-Arap” yani Arapların dahisi olarak anılan siyasi dehalari, zekilikleri ve kurnazlıkları ile bilinen Muğire b. Şube ve Ziyâd b. Ebîh uzun süre Kûfe’de valilik yapmışlardır. Muğire b. Şube Kûfe halkındaki Hâricî, Hiz. Ali taraftarları ve mevaliye karşı daha ılımlı politika izlerken, Ziyâd b. Ebîh kendi döneminde daha sert politikalar izlemiştir.²¹⁵ Ama her ikisinin döneminde de siyasi dehalari sayesinde Kûfe’nin daha huzurlu, sosyal ve ilmi açıdan da kalkındığı görülmektedir. Bunun yanında Hiz. Ali ve soyuna ağır eleştiriler içeren hutbeler, Emevi hanedanına karşı muhalefeti daha da artırmıştır. Emeviler gelince uyguladıkları Arabın üstünlüğü politikasıyla (hatta mudar Araplarından olmayan tüm halkı ikinci sınıf görmüşlerdir) mevali diye sınıflandırdıkları diğer Müslümanlar, ilimle meşgul olmuş kendilerini yetiştirmişlerdir. Zira tarihe baktığımızda sonraki süreçte alimler mevalidendir. Bunun bir diğer sebebi ashabın savaş ganimeti olarak birçok kölesi olunca, bu kölelerin aracısız ashabın yanından hiç ayrılmadan ilim öğrenmiş olmalarıdır. Tabiin dönemi alimlerinin büyük bir kısmı mevalilerden oluşmuştur. Mevali olan tabiin alimleri de öğrendikleri bilgileri gelecek nesillere aktarmışlardır.²¹⁶

Hiz. Ömer döneminde kadı olarak atanan kişiler; Selmân b. Rebîa el-Bâhilî, Urve b. İyad el-Bârîki, Ebû Kurre el-Kindî, Şüreyh b. Hâris el-Kindî ve Kûfe’ye öğretici olarak gönderdiği Abdullah b. Mesud beytûlmalden sorumlu amil olup zaman zaman kadılık görevinde de bulunmuştur. İlk olarak Selman b. Rabia el-Bahili bu göreve getirilse de yeniden fetihlerde komutan olarak görevlendirilmiştir. Hiz. Ömer,

²¹² Gündoğdu, *İmam- Azam Ebû Hanîfe*, 162.

²¹³ İrfan Aycan, “Muğire b. Şu’be” *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020) 30/375.

²¹⁴ İrfan Aycan, “Ziyâd b. Ebîh” *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013) 44/481.

²¹⁵ Mûcahit Yüksel, “Dühâtü’l-Arab (Arab’ın Dahileri) ve Hiz. Ali’ye Karşı Konumları” *İSTEM Dergisi* 14/28 (2016) 363-365.

²¹⁶ Gündoğdu, *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe*, 33.

sonradan ashabdan Urve b. Iyad el-Bârikî getirmiş; o da kısa süreliğine bu görevde kalmıştır. Hz. Ömer, Ebû Kurre el-Kindî'yi kadı olarak atamış; yaklaşık üç yıl kadar bu görevini sürdürmüştür. Kendisinden sonra da kadılık görevine Yemenli Şüreyh b. Hâris el-Kindî getirilmiştir. Tabiin döneminin ileri gelenlerinden ve muhadramun olan 'Kadı Şüreyh' önemli bir fakihdir. İslamiyeti Yemen'de Muaz b. Cebel'den öğrenip orada Müslüman olmuş; Hz. Ömer, Abdullah b. Mesud, Hz. Aişe, Hz. Ali, Zeyd b. Sabit gibi sahabilerden hadis rivayetinde bulunmuştur. Muhaddis, keskin zekalı, ağırbaşlı, fizyonomi ilmini bilen biri olan Kadı Şüreyh, Emevi halifesi Abdülmelik zamanına kadar tam 60 yıl kadılık görevini sürdürmüştür.²¹⁷ Abdullah b. Mesud'a gelince Kûfe halkına onun için gönderdiği mektupta, *"Evet, size Ammar'ı emir ve Abdullah'ı da öğretici ve vezir olarak gönderdim. Her ikisi de Rasulullah'ın değerli ashabındandır. Onları dinleyin, onlara uyun, şüphesiz ki ben Abdullah'ı göndererek sizi kendime tercih etmiş bulunuyorum."* demiştir.

Zamanla Kûfe merkezli ilmi ekoller oluşur. Tefsir ilminde reye önem veren Abdullah b. Mesud ve öğrencileri tarafından temelleri atılan Irak tefsir ekolü ve fıkıh alanında da ikinci yüzyılda 'ehl-i rey' ekolü ortaya çıkmıştır. Rey ekolünün oluşmasında reye önem veren Hz. Ömer, Hz. Ali ve Abdullah b. Mesud'un rolü büyüktür.²¹⁸ Rey ekolü Kûfe'de kurulurken Mekke ve Medine'de hadisleri terk ettikleri gerekçesiyle Kûfe alimleri her dönemde ağır eleştirilere maruz kalmışlardır. Kendilerine bir konu geldiğinde Kur'an ve sünnette karşılığı var mı diye baktıktan sonra eğer o konu hakkında bir şey bulamazlarsa icmaya, eğer orada da bulamazlarsa kıyas ederek cevap vermeyi tercih etmişlerdir. Bunların hiçbirinde bulamayınca soruların cevaplarını Kur'an ve sünnet kaynaklığında akli yolla çözüme kavuşturmuşlardır. Oysaki hadis ehli, soru hakkında Kur'an ve sünnette bir şey bulamayıp zayıf da olsa bir hadis varsa onu söylemişlerdir. Eğer hiçbir şey bulamazlarsa da sükut etmeyi tercih etmişlerdir. Bu noktada rey ekolünden ayrılırlar.

Rey ekolünün Kûfe'de ortaya çıkmasının sebebi Abdullah b. Mesud olmasının yanında Yemenli nüfusun fazla olması da etkilidir. Zira Peygamber (sav) tarafından Yemen'e kadı olarak gönderilen Muâz b. Cebel'den gelen rivayettir. Peygamber (sav) Muâz b. Cebel'i Yemen'e gönderirken ne ile hükmedeceğini sormuş; O da Kur'an ve

²¹⁷ Barış, *Cahiliyeden Hz. Ömer Döneminin Sonuna Kadar Yargı*, 78-81.

²¹⁸ Avcı, "Kûfe", 26/342; Akbaş, Hz. Ömer Dönemindeki Fetihlerin Ardından Gerçekleştirilen Tebliğ Faaliyetleri (Irak-Suriye-Cezire-Mısır), 119.

sünnetle hükmedeceğini, eğer bulamazsa kendi içtihiyıyla hükmedeceğini söylemesi üzerine Peygamber (sav) bunu takdir ederek karşılamıştır.²¹⁹ Bu gelen rivayet Yemen'den Kûfe'ye göç etmiş Yemenlilerin Muâz b. Cebel'le Peygamber (sav) döneminde hayatlarına girmiş bir sistemdir. Rey ekolü birçok alim yetiştirirken diğer ortaya çıkan grupların hiçbirini tekfir etmeden yollarına devam etmiştir. Yetişen talebeler ve onların ardından gelenler rey ekolünü daha da sistemli hale getirmişlerdir. Abdullah b. Mesud'un Kûfe'de dört bine yakın öğrencisi olduğu söylenir. Bazılarına yer verecek olursak: Alkame b. Kays, Esved b. Yezîd, Abide es-Selmani, Mesruk b. el-Ecda, Kadı Şüreyh...²²⁰ Alkame b. Kays'ın da en önemli öğrencisi Yemenli İbrâhim en-Neha'î²²¹, onun öğrencisi İsfahanlı Hammâd b. Ebû Süleyman²²², onun öğrencisi Numan b. Sabit²²³'tir (Ebû Hanîfe). Hanefî mezhebinin kurucusu olan Ebû Hanîfe de Kûfe Mescidi'nde öğrencilerine rahat bir fikri müzakere alanı açıp istedikleri gibi görüşlerini ifade etmelerine fırsat vermiştir. Bir konu hakkında müzakere edilen fikir sonuca bağlanıp yazdırılarak sistemli bir yapı oluşturulmuştur.²²⁴ Öyle ki rey ekolü Kûfe Mescidi'nde ekol olmaktan çıkıp, okul ortamında müzakere edilerek karar alındıktan sonra kaydedilerek gelecek nesillere taşınmıştır.

Kûfe Mescidi'nde ayrı ayrı fıkıh, tefsir, hadis, kıraat ders halkaları birçok alim yetiştirmiştir. Tarih alanında Medine tarih ekolünden farklı olarak, Peygamberin sireti ve hadisleri yanında dil, şiir, ensab ve ahbar gibi çeşitli kabilelere ait rivayetlere de yer verilerek Irak tarih ekolü oluşturulmuştur. Kûfiyyûn adıyla bilinen dil mektebi de Kûfe de gelişmiştir. Bu ders halkarında yetişmiş birçok alim vardır. Alkame b. Kays, İbrâhim en-Neha'î, Amir b. Şerahil eş-Şa'bi, Yahya b. Sellam, Yahya b. Ziyad el-Ferra, Asım b. Behdele, Ebu İshak es-Sebi, A'meş, Nasr b. Müzahim, Süfyan es-Sevri, Muhammed b. Saib el-Kelbi, Ebu Mihnef, Avane b. Hakem, Seyf b. Ömer, Kûfe kadısı İbn Ebu Leyla, Hammad b. Ebu Süleyman ve talebesi Ebû Hanîfe, onun meşhur talebeleri Ebu Yusuf ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybani akla gelen isimlerdendir.²²⁵

²¹⁹ Gündoğdu, *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe*, 113.

²²⁰ Gündoğdu, *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe*, 167.

²²¹ Şükrü Özen, "Neha'î" *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006) 32/535.

²²² M.Özgü Aras "Hammâd b. Ebû Süleyman" *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997) 15/485.

²²³ Mustafa Uzunpostalcı "Ebû Hanîfe" *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994) 10/131.

²²⁴ Gündoğdu, *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe*, 360.

²²⁵ Avcı, "Kûfe", 26/342; Önder, "Erken Dönem Kûfe'de Mescidlerin Fıkıh Tedrisatındaki Yeri ve Önemi", 130-136.

“Kur’an kelimelerinin nasıl okunacağına ve ravilerine nisbet etmek suretiyle bu kelimeler üzerindeki farklı okuyuşları konu edinen bir ilim” olan kıraat ilmi Hz. Osman’ın şahsi nüshaları yaktırıp 5 büyük merkeze Kureyş lehçesi esas alınarak yazdırdığı Kur’an’lar gönderilmiştir. Bu merkezler Hicri ilk 3 asırda İslam devletinin en büyük merkezleri olan Mekke, Medine, Kûfe, Basra, Şam, Yemen ve Bahreyn’dir.²²⁶ İlim halkalarından biri olan kıraat ilmi her ne kadar Kureyş lehçesi, 7 harf olarak sınırlandırılrsa da her hocanın bilgi ve becerisi (ilmi ve irfanı), ağız yapısı ve yeteneği (lehçe ve eda kabiliyeti), donanım ve birikimine (hıfzı) göre farklılıkları içinde barındırmış ve şehirlerin öğretimine göre dil mektepleri oluşmuştur. Bölgelere göre ayrılan akımlardan Irak/Kûfe bölgesi akımı Abdullah b. Mes’ûd (v.h. 32) diye anılmıştır.²²⁷ Kûfe dil mekteplerinde eğitim gören tâbiîn ve tebeu’t-tâbiîn öğrencilerinden bazılarının kıraati zamanla tercih edilmiş ve meşhur olmuştur. Meşhur olan kıraatler Âsım, Hamza b. Habîb, Kisâî, Halef b. Hişâm²²⁸ kıraatleridir. Bu bölgeye Arap dünyasının farklı coğrafyalarından birçok kabilenin ve Arap dilini bilmeyen kişilerin göç etmesi kıraat ilminin ortaya çıkmasının en büyük öncüllerinden biridir. Buradaki sahabilerden Kur’an öğrenen talebeler zamanla bu ilimdeki farklılıkları süzgeçten geçirerek birkaç kıraat ilminin yaşadığımız yüzyıla kadar gelmesini sağlamışlardır. Göç bu ilimleri doğurmuş ve İslam dünyasına bir zenginlik katmıştır.

Kûfe; kurulduğu konum itibariyle Mekke ve Medine’den farklı olarak birçok kültürün, medeniyetin, inancın bir arada yaşamaya başladığı bir merkez olmuştur. Kûfe Mescidi de bu kaynaşmanın tam merkezinde yerini almıştır. İlk Hz. Ömer döneminde İslam’ı öğretmek, şehri ihya etmek, orada oluşacak davalara bakmak, vergileri toplamak için görevlendirilen vali, kadı, amil, öğreticilerin tamamı mesciddeki ilme katkı sağlamışlar; burada İslam’ı yeni öğrenenlere dersler vermişlerdir. Bir yandan Kûfe bayındır hale getirilirken diğer yandan ilim noktasında ihya edilmeye başlanmıştır. Abdullah b. Mesud’un önderliğinde ehli rey ekolü ortaya çıkmıştır. Hz. Osman’ın son dönemlerinde uyguladığı politikalara karşı çıkan insanların isyanı onun şehadeti ile sonuçlanmış, Hz Ali dönemindeki Cemel ve Sıffin savaşlarıyla da geri dönülemez fikir ayrılıkları olmuştur. Farklı etnik gruplar da bu

²²⁶ Abdülhamit Birişik, “Kıraat” *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022), 25/426.

²²⁷ Yusuf Alemdar, “Kıraatlerin Ortaya Çıkış Meselesine Yeni(den) Bir Bakış” *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (Aralık 2004), 165-166.

²²⁸ Birişik, “Kıraat”, 25/428.

siyasi sonuçlardan sonra ortaya çıkmıştır. Hâricî, Şîa, Mürchie gibi akımlar ortaya çıkmış; ilim halkaları bu grupların savunduğu şeylere yeni çözümler bulmaya çalışmışlardır. Kûfe'deki Bizans ve Fars imparatorluklarından gelen yaşantı tarzları, bilgi birikimleri İslam'la yoğrulup fikir ve düşüncelerin şekillenmesini sağlayan farklı bir faktördür. Bu durumların tamamı Kûfe'de ilmin daha canlı işlenmesini sağlamıştır. Her dönemde birçok öğrenci, bu ilmi almak için Kûfe'ye göç etmişlerdir. Eğitimlerini tamamlayınca da büyüyen İslam coğrafyasının diğer bölgelerine bu ilimleri yaymışlardır. Böylece Kûfe, zamanla ilim için göç alan ve göç veren önemli bir şehir olmuş; yüzyıllara ışık tutan İslam medeniyetinin olduğu en önemli merkez konumuna yükselmiştir.

2.3. Hazreti Ömer'in Emriyle Kurulan Bir Şehir: Basra

Basra, Hz. Ömer'in emriyle 14 (635), 16 (637) veya 17 (638) yıllarında Utbe b. Gazvan tarafından kurulmuştur. Fetihler sırasında Utbe b. Gazvan Hicri 14/ Miladi 635 yılında Hureybe mevkiindeki bu belde, bir ordugah üssü olarak kullanılmış, beldenin fiziki özelliklerini, sulak bir yer olduğunu Hz. Ömer'e bildirerek yerleşim yeri olabileceğini ifade etmiştir. Hz. Ömer, Medine ile aralarında su engeli olmayan bu yere yerleşmelerine izin verir. Böylece Irak fetihleri tamamlanınca bugünkü Basra'nın 25 km uzağında eski Basra'nın temelleri atılmıştır. Hz. Ömer Hicri 17/ Miladi 638 yılında da Basra'ya vali olarak Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi atamıştır.²²⁹

Basra kelime olarak Arapça kökenli olup 'kireç taşlı, suya yakın çamurlu yer, rengi beyazı andıran yumuşak taş' anlamlarına gelmekle birlikte arazinin doğal yapısından dolayı bu ismi aldığı düşünülmektedir. Halk zamanla ilk yerleşilen beldeyi bırakıp şehrin su ihtiyacının kolayca temin edebilmek ve bedevi saldırılarına karşı daha emniyetli gördüğü bugünkü Basra'ya yerleşmeye başlamıştır.²³⁰ Fetihler devam edip İslam devleti büyüdükçe Ahvaz, Sicistan, Azerbaycan, Horasan gibi bölgelerin

²²⁹ İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi el-Kamil Fit Tarih*, 2/445; Abdülhalik Bakır, "Basra" *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 5/108-109; Mehmet Usluer, "Basra Şehrinin Kurucusu Utbe b. Gazvan'ın Hayatı ve Faaliyetleri" *İslami İlimler Dergisi* 16/2 (Kasım 2021), 136-138.

²³⁰ Bakır, "Basra", 5/108-109; Mustafa Necati Barış, *Hz. Ömer Dönemi Bayındırlık Faaliyetleri*. (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 41.

idaresi Basra valiliğine bağlanmıştır.²³¹ Bu da Basra'nın idari ve iktisadi yönden büyüyüp gelişmesine, göç edilen bu beldenin zamanla nüfusunun artmasına neden olmuştur.

2.3.1. Basra'nın Coğrafi Konumu

Basra şehri, Bağdat'ın 420 km güneydoğusunda, Dicle ve Fırat nehirlerinin birleştiği noktanın 50 km güneybatısında yer alır (Şekil 5).²³² Basra Körfezi ve Şattü'l-Arab'a yakın olan, Sasani coğrafyasının güneyine yapılacak seferlerin kontrolünü daha iyi sağlayabilmek ve Medine ile irtibatın da daha kolay olacağı hasebiyle bu mevki tercih edilir.²³³ Bunun yanında İran Körfezi'ni, İran ve Irak ticaret yollarını kontrol altında tutabilmek, ilk dönemde bedevilerin tedricen iskanını kolaylaştırıcı kamplar kurmak, başlangıçta da bölgede Irak şehirlerinden ayrı Müslümanların kendilerine özgü bir beldeleri olması için buraya kurulmuştur.²³⁴ Sebeplerin hepsi göz önüne alınarak seçilen bu belde, şimdiki Irak'ta Bağdat'tan sonra ikinci büyük şehir konumunu elinde bulundurmaya devam etmektedir.

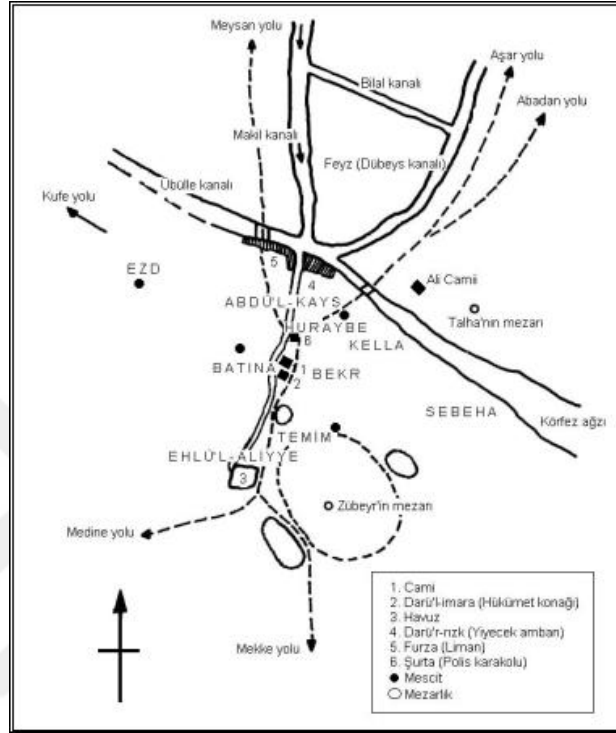
²³¹ Bakır, "Basra", 5/108-109.

²³² Bakır, "Basra", 5/108-109.

²³³ Usluer, "Basra Şehrinin Kurucusu Utbe b. Gazvan'ın Hayatı ve Faaliyetleri", 135.

²³⁴ Bakır, "Basra", 5/108-109.

mevalîdir.²³⁶ Bu değişim iktidara olan muhalefetten farklı dini akımların oluşmasına kadar her noktada nasibini almıştır. Basra içinde bulundurduğu birçok farklı renkle İslam medeniyeti oluşmasında etkili olan şehirlerden biri olur.

Şekil 6. 7-9. asırlarda Basra'nın planı (Ercan, 2020)

2.3.3. Basra'nın Şehirleşmesi İçin Yapılan Çalışmalar

Utbe b. Gazvan, Basra'yı o dönemde İran geleneğinden gelen dikdörtgen formda planlar. İlk olarak ordunun ihtiyacı için kurulan Basra'da önce kamıştan bir mescid ve dârü'l-imâre (hükümet konağı) inşa edilir. Basra mescidi olarak bilinen bu mescid şehirde sosyalleşmenin en önemli unsuru olur. Yeni yerlerin fethi ve buraların Basra'ya bağlanmasıyla ekonomik noktada gelişen bu şehir zaman geçtikçe daha fazla göç alır. Göç dalgası ile gelen nüfus yoğunluğu hasebiyle yedi ayrı mahalle kurulur.

²³⁶ el-Câbirî, *Arap Siyasal Akh*, 295.

Şehrin mahalle, sokak ve caddelerini 60, 20, 7 zira' genişlikte yapılarak camiye ve darü'l-imareye bağlanacak şekilde düzenlenir. İlk zamanlar kurulan mahallelerin ayırım noktalarında mezarlıklar ve binek hayvanlarını bağlayacak genişlikte yerler bırakılır. Evler İslam toplumundaki mahremiyet algısından birbirlerine bitişik nizamda inşa edilir. Şehrin bir tarafı çöl diğer tarafı tuzlu su olduğundan Dicle Nehri'nden kanal kazılarak şehre tatlı su getirilir.²³⁷ Yapılan düzenlemeler şehri daha da yaşanabilir kılmıştır.

Ebû Mûsâ el-Eş'arî 17 (638) yılında Basra valiliğine atanınca mescid ve vali konağını kerpiç ve çamur kullanarak ve daha da genişleterek imar etmiştir. Burada bulunan kabileler de Hz. Ömer'in izniyle evlerini kerpiçten yapmıştır. Ebû Mûsâ el-Eş'arî'de şehrin ihtiyacına binaen başka su kanalları açtırır. Hz. Ömer diğer şehirlerdeki Müslümanlara verdiği gibi Basra halkına da kurmuş olduğu divan teşkilatından, yılda bir kez dağıtılan paradan (atiyye) vermiştir.²³⁸ Şehri daha da tercih edilebilir hale getirmek, kalkındırmak için fethedilen yerlerdeki bazı zengin şehirlerin gelirlerini Basralılara tahsis eder ve Kûfelilere tanınan hakları Basralılara da tanır. Bu tanınan haklar çevrede göçebe yaşayan Arap kabilelerinin buraya daha hızlı intikal etmesini sağlamıştır. Yeni Müslüman olan veya esir alınan diğer halkların Basra'ya göç etmesi de ticari bir merkezde bulunan bu şehrin kısa zamanda gelişerek büyümesini sağlamıştır. Önemli bir şehir merkezi olması hasebiyle kanallar açılıp kuyular kazdırılması ve köprüler yapılması, Basra'nın öneminin artmasını sağlamıştır. Su kanalları şehrin konumundan kaynaklı diğer şehirlere göre çok daha fazladır. Bazılarının isimleri şu şekildedir: Ümmü Abdullah Kanalı, Übülle Kanalı, el-İccane Kanalı, Feyzu'l-Basra Kanalı, Ma'kıl Kanalı, Dübeyş Kanalı, Amr Kanalı, Ümmü Habib Kanalı, Talhatan Kanalı, Beşşar Kanalı, Ömeran Kanalı...²³⁹

Şehrin çarşısı Abdullah b. Amir döneminde daha da merkezi bir yere taşınmıştır. Sonraki dönemde ihtiyaca binaen şehrin farklı noktalarında el-Mirbed, el-Kella, Babu'l-Cami, el-Kebir adlı çarşılar bulunmaktadır. Çöle yakın bir kültür ve ticaret merkezi olan Mirbed çarşısında şiirler okunur; gül suyu ve menekşeden yapılan parfümler, ilaç, baharat, deri, kullanılmış giysi, kağıt, kitap, mürekkep, kalem, kuş,

²³⁷ Usluer, "Basra Şehrini Kurucusu Utbe b. Gazvan'ın Hayatı ve Faaliyetleri", 135-143.

²³⁸ Kenan Ayar, Hz. Ömer'in Basra valisi Ebû Mûsâ el-Eş'arî ile ilişkileri, *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu* 2 (2018), 61; Ercan, *İslam Tarihi Kaynakları ve Seyahatnamelerde Basra*, 12.

²³⁹ Bakır, "Basra", 5/109-110; Ercan, *İslam Tarihi Kaynakları ve Seyahatnamelerde Basra*, 69-70.

koyun, deve ipi satılırdı. Basra Köprüsü'nden Feyd Kanalı'na kadar uzanan Kella Çarşısı, Medinet'ür-Rızk ismiyle anılan bölüme sahip olup her türlü tahıl ürünleri, yiyecek, un, hurma, çekirdek, palmiye ağaçlarının yaprakları, sirke, turşu, biber, nohut, ev eşyaları, eski deniz botu veya eski gemilerin de satıldığı çok büyük bir alanı kaplayan bir çarşıdır. Babu'l-Cami dediğimiz yerdeki çarşıda da sarraflar, un, şarap, et, kitap satıcıları, tekstil ürünleri satışı ve kilim tüccarları bulunur. Bilal Kanalı olarak da bilinen el-Kebir Çarşısı'nda sarraflar, sebze, meyve, bakır, kuş satıcıları vardır.²⁴⁰ Emevi valisi Ziyâd b. Ebîh dârü'l-imâre ve camiye taş ve tuğla ile daha da genişletmiştir. Bu cami dışında şehre yedi tane daha mescid yapılmıştır. Bunun yanında yeni su kanalları açtırmış, hamamlar inşa etmiştir. İbn Esir, Vali Ziyad döneminde şehirde güven ve istikrar sağlanmış olduğunu, öyle ki burada yaşayan insanların kapılarını dahi kilitlemeye ihtiyaç duymadıkları şeklinde rivayet ederek bizlere aktarmıştır. Bu dönemde şehir nüfusunun 70.000 muharip (savaşçı), 80.000 de bunların aileleri olmak üzere 150.000'e ulaştığı söylenmektedir.²⁴¹ Şehir pazarının gıda, tekstil, gemi, maden satımı çeşitliliği sayesinde her türlü ticaret gerçekleşmiş olup bu çeşitliliğe bir de güvenin eklenmesiyle Basra, kısa sürede zamanının en nüfuslu şehirlerinden biri olmuştur.

Basra'nın batısında önceleri ticaret mallarını taşıyan develerin yükleme ve boşaltma işlemlerinin yapıldığı Mirbad isimli geniş bir meydan bulunmaktadır. Sonraları burası Ukaz Panayırı gibi şair, edip ve hatiplerin buluşma noktası olmuştur. Emeviler döneminde Mirbad Meydanı ve şehir merkezi birleşmiştir.²⁴² Yani zamanın ihtiyacına göre Basra şehri sürekli bir dönüşüm içinde olmuştur.

Fethedilen toprakların ihyası ve Müslüman olsun olmasın oradaki halkın Müslümanların adil yönetimini nasıl kabul ettikleri konusunda bizlere aktarılan olaylar vardır. Mesela Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Acem olan birinin at yetiştiriciliği yapmak için istediği bir araziye Hz. Ömer'in izniyle o adamın hizmetine vermiş;²⁴³ İslam topraklarında hoşgörü içinde yaşanabileceğini göstermiştir.

²⁴⁰ Serdar Karabulut, "İlk İslam Şehirlerinde Çarşı ve Pazarlar" *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/10 (2018), 150-153.

²⁴¹ Bakır, "Basra", 5/110; Ercan, *İslam Tarihi Kaynakları ve Seyahatnamelerde Basra*, 18-20.

²⁴² Yılmaz Can, "Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Ortaya Çıkan Ordugah Şehir Modeli Üzerine Bir Değerlendirme" *İstem* 3/6 (2005), 220.

²⁴³ Fatih Oğuzay, *Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Tarım Kültürü*. (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 162.

Hız. Ömer'in fethedilen bu topraklarla birlikte kurulan şehirlerde, fetihlerin devamını sağlamak için toprakları askerler arasında paylaştırmayıp haraç mukabili eski sahiplerine vermesi ve toprak üretiminin devam etmesini sağlamak için üç yıl üst üste mahsül alınmayan toprakların sahibinden alınacağı noktasında yaptığı icraatler, İslam devletinin hızla büyüyerek gelişmesini sağlayan diğer nedenlerden biridir.²⁴⁴ Bu uygulanan kuralla birlikte bu beldenin halkları İslam devletinin kısa sürede bir parçası olmuştur. Üst üste mahsül alınmayan toprakların sahibinden alınacağı kuralı da üretimin sürekliliğini sağlamıştır.

Basra'da İslam'ın emir ve yasaklarına uygun, zamanın ve kültürün değerleri de göz önünde bulundurularak adaletli bir sistem oluşturulmuştur. Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin çözemediği bazı hukuki olaylarda ya da şehrin düzeni için vergi uygulamasının nasıl olması gerektiği hususunda Hız. Ömer'le olan yazışmaları bize tarihi örneklik sunmaktadır.²⁴⁵

Hız. Ömer'in Basra valisi Ebû Musâ el-Eş'arî'ye mektubu:

"Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla.

Allah'ın kulu müminlerin emiri Ömer'den Abdullah b. Kays'a (Ebû Mûsâ el-Eş'arî): Allah'ın selamı üzerine olsun.

Yargılama, sağlam bir farz (fariza-i muhkeme) ve uyulması gereken bir sünnettir. Sana bir dava getirildiğinde onu iyice anla. (Sence haklı ve haksız belli olunca (kararını verip) uygula). Çünkü uygulanmayacak bir hakkı söylemenin (sadece hüküm vermenin) faydası yoktur.

Duruşmada taraflara verdiği yer ve duruşma sırasındaki bakışlarında insanlara eşit davran ki, güçlü kendisini kavrayabileceğin beklentisine kapılmasın, güçsüz de adaletinden ümit kesmesin.

Beyyine (delil/ispat yükü) getirmek davacıya, yemin etmek ise davalıya düşer.

İnsanlar arasında sulh yapılabilir, ancak haramı helal veya helali haram kılan bir sulhun yapılması caiz değildir.

Dün verdiğin, sonra üzerinde tekrar düşünüp doğruya ulaştığın bir yargı kararı, seni hakka dönmekten alıkoymasın. Çünkü hiçbir şey, hakkı iptal edemez. Bilesin ki hakka dönmek, sonuna kadar yanlışlı sürdürmekten hayırlıdır.

Kuran ve sünnette hükmü bulunmayan ve vicdanen kesin bir kanaate varamadığın davaları iyice anla ve düşün. Emsal olayları araştır ve benzerlikleri bulmaya çalış. Sonra bunları birbirine kıyas et. Bulduğun sonuçlar içinde Allah katında en sevimli ve senin kanaatine göre hakkaniyete en yakın olan hükmü ver.

Kim bir hak iddia ederse ona iddiasını ispat edebilecek kadar bir süre ver. Eğer delil getirirse hakkını alır, getiremezse aleyhine karar verirsin.

Müslümanlar şahitlikte adildirler, ancak haddi gerektiren bir suçtan dolayı celde cezası infaz edilen, yalancı şahitlik yaptığı görülen akrabalık veya vela bağı sebebiyle töhmet altında olan kimse hariç. Şüphesiz Allah sırları bilmeyi üzerine almış ve delillere dayanarak hüküm verdiğiniz takdirde sizden sorumluluğu kaldırmıştır.

Hak arama yerlerinde (mahkemelerde) sakın kızma, sesini yükseltme ve tarafların davranışları sebebiyle canını sıkma. Zira Allah bunlara katlanmaya karşılık mükafat verir ve azığını güzelleştirir. Kimin Allah'la aralarındaki ilişkilerde niyeti iyi olursa, Allah da onun diğer insanlarla ilişkilerini

²⁴⁴ Muhsin Koçak, "Ömer" *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 34/52.

²⁴⁵ Kenan Ayar, Hız. Ömer'in Basra valisi Ebû Mûsâ el-Eş'arî ile ilişkileri, *Uluslararası Hız. Ömer Sempozyumu* 2 (2018), 64-66.

iyileştirir. Kim dünyevi amaçlar için riyakarca insanlara iyi görünmeye çalışırsa Allah onu küçük düşürür. Çünkü Allah kullarından sadece kendisi için yapılan amelleri kabul eder. sen Allah'ın dünyada vereceği rızık ve ahirette rahmet hazinelerinden ihsan edeceği mükafatı tahmin edemezsin! Baki selam."²⁴⁶

Bu yazışma çok uzak beldelerle dahî sürekli iletişim halinde olan merkezi otoritenin gücünü bize göstermektedir.

2.3.4. Basra'ya Yapılan İlmî Göçler

Hazreti Ömer, Basra şehri kurulup Utbe b. Gazvan'ı oraya vali olarak atadıktan sonra Basra'ya kadı olarak, tabiinden olup kardeşi Zeyd b. Hattab'ı Yemame Savaşı'nda şehit eden Ebu Meryem el- Haneffî'yi görevlendirmiştir. Ebu Meryem bir süre bu görevi devam ettirmiş, halktan gelen bazı şikayetler üzerine görevinden azledilmiştir. Ondan sonra kadılık ve valilik görevine Yemenli Eş'ar kabilesinden Ebû Mûsâ el-Eş'arî getirilmiştir. Ebû Mûsâ el-Eş'arî, bu iki görevi uzun süre devam ettirse de fetihlerin çoğalıp, Basra'nın vilayet sınırları genişleyince Ezd kabilesinin Beni Lakit kolundan Kâ'b b. Sûr el-Ezdî'yi atamıştır. Muhadramun'dan olan Kâ'b b. Sûr el-Ezdî vefat edene kadar bu görevde kalmıştır.²⁴⁷

Şehrin ilk dönemden itibaren Irak'ta ticari noktada ve merkezi konumda olması, fethedilen vilayetlerin buraya bağlanarak zenginleşmesi, göç ile gelen Arap, Fars, Hint gibi unsurların bir arada yaşaması da zihni ve dini gayretin çeşitlenerek gelişmesini sağlamıştır. Bu da Basra'yı bir ilim merkezi haline getirmiştir. Kelam, fıkıh, hadis, tarih, Arap dili, Arap edebiyatı, ensab konularında eğitilen birçok alim yetiştirilmiş; birçok eser de kaleme alınmıştır.²⁴⁸ Ebû Mûsâ el-Eş'arî, buradaki eğitim öğretim faaliyetleri için İmrân b. Husayn, Enes b. Mâlik, Abdullah b. Abbas, Ebû Meryem el-Haneffî, Semüre b. Cündeb, Talha b. Ubeydullah, Kâ'b b. Sûr el-Ezdî gibi bir grup sahabiyle ilim merkezinin temellerini atmıştır.²⁴⁹ Ebû Mûsâ el-Eş'arî vali olmasının yanında Basra Cami'nin ilim halkalarında, Kuran'ı öğrenmeye çalışanlara

²⁴⁶ Yılmaz Fidan, Hz. Ömer'in Risaletü'l-Kaza Adlı Mektubundan Hareketle İslam Yargılama Hukuk Sistemi ve Hakimlik Mesleğine İlişkin Etik İlkelerin Tespiti, *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu* 3 (2018), 175-176.

²⁴⁷ Barış, *Cahiliyeden Hz. Ömer Döneminin Sonuna Kadar Yargı*, 73-77.

²⁴⁸ Bakır, "Basra", 5/111; Ercan, *İslam Tarihi Kaynakları ve Seyahatnamelerde Basra*, 52.

²⁴⁹ Ceyda Gürman, Ekol Eksenli Tefsir Tarihi Yazıcılığında İhmal Edilen Şehir Basra ve Basralı Meşhur Müfessir Tabiiler: Ebû'l-Aliye, Hasan-ı Basrî, Katade, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/2 (Ekim 2021), 880.

ders vererek tek tek bu ilim halkalarını dolaşmıştır.²⁵⁰ Emeviler devrinde yaşayan Hasan-ı Basrî ve Ebü'l-Hasan el-Eş'arî burada birçok öğrenci yetiştirmiştir. Ma'mer b. Râşid, Sâid b. Ebû Arûbe, Şu'be b. Haccâc, Hammâd b. Seleme, Ebû Avâne yetiştirilen müelliflerden bazılarıdır. Arapça dil kurallarını sistemleştiren Basriyyun adıyla şöhret bulan büyük dilciler de burada yetişmiştir.²⁵¹ İslam coğrafyasında dil mektepleri bölgelere ayrılmış buradaki mektebde Irak/Basra bölge akımı Ebû Mûsâ el-Eşârî (v.h. 44) diye anılmıştır.²⁵² Basra dil mekteplerinde de eğitim gören tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn öğrencilerinden bazılarının kıraati zamanla tercih edilmiş ve meşhur olmuştur. Burada meşhur olan kıraatler Ebû Amr, Ya'kûb el-Hadramî²⁵³ kıraatleridir. Kur'an'ın kıraatindeki farklılıkları gidererek İslam dinine yeni giren mevalilerin yanlışsız okuyabilmeleri için noktalama ve harekeleme faaliyetlerini Ebü'l-Esved ed-Düelî, yetiştirdiği talebelerle Basra'da gerçekleştirmiştir.²⁵⁴

Tefsir alanında Ebü'l Âliye er-Riyâhî, Hasan-ı Basrî, Katâde b. Diâme bu şehirde ilim öğreten meşhur müfessir tabiinlerdendir. Kadınların da burada ilmi sahada eğitim verdikleri görülmektedir. Tabiinden Hasan-ı Basrî'nin annesi Ümmü Seleme'nin azatlısı Hayre bint Yesâr, Muâze el-Adeviyye, Muhammed b. Sîrîn'in kardeşi Ümmü'l Hüzeyl Hafsa bint Sîrîn ismini zikredebileceğimiz alimelerdendir. Ebü'l-Esved ed-Düeli, Nasr b. Âsım, Yahyâ b. Ya'mer, Abdurrahman b. Ebû Bekre, Ebû Osman en-Nehdî, Ebû Nadre Münzir b. Mâlik, Muhammed b. Sîrîn, Kadi İyâs b. Muâviye b. Kurre, Sâbit b. Eslem, Yahya b. Ebû Kesîr, Süleyman b. Tahrân et-Teymî tefsir ilmine katkı sağlayan Basralı müfessirlerdendir.²⁵⁵ Arap edebiyatında da Câhiz ve Harîrî birçok eseri Basra'da yazarak Arap edebiyatının temsilcileri olmuşlardır. Felsefe alanında da eser veren Ebû Süleyman el-Büstî, Mukaddesî ve Feylesefû'l-Arab ünvanı ile bilinen Kindî de Basra'da yetişen alimlerdendir.²⁵⁶

²⁵⁰ Akbaş, Hz. Ömer Dönemindeki Fetihlerin Ardından Gerçekleştirilen Tebliğ Faaliyetleri Irak-Suriye-Cezire-Mısır), 123.

²⁵¹ Bakır, "Basra", 5/111; Ercan, *İslam Tarihi Kaynakları ve Seyahatnamelerde Basra*, 59.

²⁵² Alemdar, "Kıraatlerin Ortaya Çıkış Meselesine Yeni(den) Bir Bakış", 165-166.

²⁵³ Birişik, "Kıraat", 25/428.

²⁵⁴ Gürman, Ekol Eksenli Tefsir Tarihi Yazıcılığında İhmal Edilen Şehir Basra ve Basralı Meşhur Müfessir Tabiiler: Ebü'l-Aliye, Hasan-ı Basri, Katade, 879.

²⁵⁵ Gürman, Ekol Eksenli Tefsir Tarihi Yazıcılığında İhmal Edilen Şehir Basra ve Basralı Meşhur Müfessir Tabiiler: Ebü'l-Aliye, Hasan-ı Basrî, Katade, 879-881; Ercan, *İslam Tarihi Kaynakları ve Seyahatnamelerde Basra*, 53-66.

²⁵⁶ Bakır, "Basra", 5/111.

Basra deyince aklımıza ilk gelen Hasan-ı Basrî, Basra’da ilim halkası kurarak bir çok talebe yetiştirmiş; halkın sorularına cevap vermiştir. Kendisine Basra kadılığı vazifesi verildiğinde ücret almadan bir süre bu vazifeyi yerine getirmiştir. Sonradan hiçbir devlet vazifesini kabul etmeyerek ilim ve vaazle meşgul olur. 642 yılında Medine’de doğmuş olan Hasan-ı Basrî’nin babası Irak seferlerinde esir olarak Medine’ye getirilir. Annesi Hayre ise Peygamber’in (sav) eşi Ümmü Seleme’nin azatlısıdır. Bu sebepten Hasan-ı Basrî’yi Ümmü Seleme kendisi eğitmiş, bilgili ve hakim biri olmasında büyük bir katkısı olmuştur. 12 yaşında Kur’an’ı ezberleyen Hasan-ı Basrî, 120 kadar sahabe ile görüşmüş ve onların dualarını almıştır. Basra kurulunca buraya göç ederek Basra ekolünün temellerini atmış, Basra Camii’nde büyük bir ilim halkası oluşturmuş, birçok öğrenci yetiştirmiştir. Eyyûb es-Sahtiyânî, Katâde b. Diâme, Amr b. Ubeyd, Vâsıl b. Atâ, Mâlik b. Dînar öğrencilerindendir. Yaşadığı zühd hayatı ile tanınan Hasan-ı Basrî, dönemindeki hiçbir siyasi olaylara taraf olmamış; savunduğu değerleri ifade etmekten, yanlış yapan halife veya valilere hatalarını söylemekten de asla geri durmamıştır. Nitekim Amr b. As ve Muğire b. Şube’yi İslam’ın yönetim sistemini bozarak saltanat tarzını İslam dünyasının başına getirdikleri için sert bir üslupla eleştirmiştir. Siyasi otoritenin yanlışlarını söylemekten hiç çekinmemiş fakat onlara karşı ayaklanmaları da doğru bulmamış, bunu açıkça ifade etmiştir. Siyasi otoriteye başkaldırıyı doğru bulmadığından halife ve valiler, yanlış yaptıkları şeylere karşı açıkça tenkit edilmelerine ses çıkarmamışlardır. Hasan-ı Basrî, halkın ve talebelerinin üstündeki gücü kullanmaya çalışan isyancı gruplara asla tevessül etmemiştir. Kuran’a getirdiği serbest yorumlar, dünya ve ahirete bakışı, zühd yaşantısı sonraki dönemde tasavvuf ilminin zeminini hazırlamıştır. Birçok eser yazdığı ancak günümüze ulaşamadığı bilinmektedir. Ömer b. Abdülaziz’e yazmış olduğu mektuplar, sahabilerden birçok mürsel hadis rivayeti ve maktu (kendi) veciz, hikmetli sözleri günümüze ulaşmıştır. Hadislerin mana ile rivayetini caiz gören Hasan-ı Basrî, ondan alınacak nasihatı yeğlemiştir. Nitekim sonradan gelen tasavvuf ehlinin de bunu tercih ettiği bilinmektedir.²⁵⁷

²⁵⁷ Süleyman Uludağ “Hasan-ı Basrî” *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 16/291-93; Abdullah Aydın, “Hasan-ı Basrî Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri” *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (1988), 98-100; Şevket Kotan, “Bir Zahidin Örnek Muhalefeti: Hasan-ı Basrî”, *Milel ve Nihal* 15/2 (2018), 136.

2.4. Kûfe ve Basra'ya Göç Eden Arap Kabileleri

Becîle kabilesi, Adnaniler'e mensup bir Arap kabilesi olup Tâif'e 120 km uzaklıktaki Tebale ve Yemen'in yüksek dağlarında göçebe olarak yaşayan bir kabiledir. Hicretin 10. Yılında Medine'ye gelerek biat etmiş, ridde olaylarında İslam üzere sabit kalmışlardır. Hz. Ömer döneminde Sasaniler'e karşı Irak seferlerine katılmak istediklerini söyleyen bu kabile, fetihler esnasında İslam'a çok büyük hizmetlerde bulunmuştur. Musenna b. Harise'nin ordusuna 2000 kişilik bir kuvvetle katılmış, Kadisiye Savaşı'nda geri hizmette bu kabileden 1000 kadının çalıştığı bilinmektedir. Bu savaşta gösterdikleri kahramanlık ve hamiyetperverliklerinden dolayı Sevad bölgesinin dörtte biri ve üç yıl boyunca buranın hasılatı Becîle kabilesine verilmiştir. Ordugah şehirler kurulunca çoğunluğu Kûfe olmak üzere bu şehirlere yerleşmişlerdir. Kûfe alimlerinden birçok şahıs bu kabiledendir. Bazılarının isimlerini zikredecek olursak: İsa b. Müseyyeb el-Becelî, Müdrîk b. Avf el-Ahmesi el-Becelî, Şubeyl b. Avf el-Ahmesi el-Beceli, Ebu'l Cerîr el-Becelî... İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin talebesi Ebu Yusuf da bu kabileye mensuptur.²⁵⁸

Eş'ar, Yemen'in Serat Dağı civarındaki Vadiu'l- Milh ve çevresinde yaşayan bir kabiledir. Hicretin 7. (629) yılında içinde Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin de bulunduğu 50 kişilik bir grup Müslüman olduklarını bildirmek için Medine'ye yola çıktıkları sırada, gemileri fırtına sebebiyle Habeşistan'a sürüklenince buradaki muhacirler ile karşılaşır. Oradaki Müslümanlarla Medine'ye giderek, Peygamber'in (sav) Hayber kuşatmasında olduğunu duyunca oraya gider ve biat ederler. Tebük Seferi'ne katılmak için Peygamber'den (sav) bazı Eş'arilerin binek istediği rivayeti, bazı Eş'arlıların Medine'de kaldığını bize göstermektedir. Peygamber (sav) yeniden kendi topraklarına dönen Eş'arilere kendilerinden olan Tâhir b. Ebû Hâle'yi vali tayin ederek Muâz b. Cebel'i de İslamiyet'i öğretmesi için oraya gönderdi. Peygamber (sav)'in vefatıyla ilk irtidad eden kabilelerden biri olurken sonrasında İslam'a dönmüşlerdir. Hz. Ömer'in halifeliği döneminde Irak ve İran fetihlerine katılarak Basra ve Kûfe'ye yerleştiler. İbn Hazm'ın da belirttiği üzere bu kabileden az sayıda insan Kûfe'ye yerleşmiştir. Bunların en ünlüleri Ebû Mûsâ el-Eş'arî ve evlatlarıdır. Tahkim hadisesinden sonra

²⁵⁸ Mustafa Fayda, "Becîle" *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 5/287; Söylemez, *Bedevilikten Hadarîliğe Kûfe*, 109-114; Cafer Acar, "Dört Halife Dönemi Fetihlerinin Arka Planına Dair Bazı Mülâhazalar" *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 6/3 (2017), 2053.

ailesinin daha çok ilimle uğraştığı bilinir. Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin öldürülmesinden sonra aile Kûfe'yi terk edip Kum'a göç eder. Eş'ariler, Kum şehrine yerleşen ilk Araplardır. Sonraki dönemlerde nesillerinden bazıları da Endülüs'te Reyne şehrine, İşbîliye'ye, Taberiye'ye ve Sudan'a göç etmişlerdir. Eş'ar kabilesinden bazı şahısların isimlerine yer verecek olursak: sahabi ve kumandan Ebû Âmir el-Eş'ari, kardeşinin oğlu Ebû Mûsâ el-Eş'arî, onun oğlu Ebu Bürde el- Eş'arî, muhaddis sahabi Temîm b. Evs, Abdurrahman b. Ganm, Bilâl b. Sa'd, Eş'ariyye mezhebinin kurucusu Ebû'l Hasan el- Eş'arî'dir.²⁵⁹

Heyetler yılında 9/630 ve 10/631 yıllarında Medine'ye gelerek Müslüman olan Ezd kabilesi, aslen Yemenli olup Kahtanilere mensuptur. Kabilenin alt kolları İslam'dan önce Hicaz, Yemen, Serat dağları, Uman ve Şam bölgesinin farklı noktalarında yaşamaktadır. Bu kabilenin kolları, Peygamber (sav) döneminde farklı zamanlarda Medine'ye gelerek İslamiyeti kabul etmiştir. Peygamber (sav) bu kabileye sahabilerden bazılarını İslamiyeti öğretmek için göndermiştir. Hz. Ebu Bekir dönemindeki irtidat eden Ezdliler olduğu gibi halifenin safında olan Ezdliler de mevcuttur. Sonraki dönemdeki fetih hareketlerine katılan Ezdliler, fethedilen topraklarda da nüfus sahibi olmuşlardır. Diğer kabileler gibi Ezd kabilesi de garnizon şehir olan Kûfe ve Basra şehirlerine yerleşirler. Basra şehrinde kendi mahalleleri vardır. Kûfe'ye yerleşen Has'am kabilesi ile cahiliye döneminde savaş halinde olan kabilenin buraya yerleştikten sonra da Has'am kabilesi, Hz. Ali ve evlatlarının yanında yer alırken; Ezd kabilesinin Muaviye'nin yanında yer aldığı görülmektedir. Bu da gizli dahi olsa aralarındaki husumetin devam ettiğinin bir göstergesidir. Ezd kabilesinin alt kolları arasında Gassan, Evs, Hazreç, Devs, Huzaa, Cülenda, Beni Kasamil, Beni Avz, Beni Cevn, en-Nedebi, Beni Zehran, Beni Atik, Huddan, Beni Ziyad b. Şems, Beni Ma'n, Beni Luhay, Beni Barık yer almaktadır.²⁶⁰

²⁵⁹ Cengiz Kallek, "Eş'ar" *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 11/442-443; Adem Apak, *Anahatlarıyla İslam Tarihi 2* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2011), 181; Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, 114-116.

²⁶⁰ Hüseyin Algül, "Ezd" *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 12/46-47; Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, 116-118; Faruk Idrızı Haxhiu, *Başlangıçtan Emevilerin Sonuna Kadar Siyasi Olaylarda Ezd Kabilesi*, (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Entitüsü, Yüksek Lisans Tezi 2016), 6-16; Mehmet Usluer, "Kuruluşundan Emevilerin Sonuna Kadar Basra'daki Ezd Kabilesi'nin Faaliyetleri" *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 6/2 (Aralık 2022), 745-747.

Adnanilere mensup bir Arap kabilesi olan Has'am, Becile kabilesi gibi Tebale ve Yemen'in yüksek dağlarında yaşıyordu. Heyetler yılında Müslüman olan Has'amlılar Irak ve Suriye fetihlerine katılmışlardır. Sonraki dönemdeki fetihlere de katılan Has'amlılar bu fetihlerle birlikte²⁶¹ göç hareketinde bulunmuşlardır.

Hadramevt kabilesi, Yemen'in Hadramevt mevkiinden adını almıştır. Kinde kabilesi ile birlikte Senetü'l-Vüfûd'da Müslüman olan bu kabile sonrasında yine Kinde kabilesi ile birlikte irtidat etmiştir. Yeniden İslam dinine dönen bu kabile, Kadisiye Savaşı'nda altı yüz kişi ile birlikte Müslümanların safında yer almıştır. Sonrasında Kûfe'ye yerleşen Hadramevtliler bu şehirde de Kindelilerin bitişiğindeki mahalleye yerleşerek şehrin seçkin zümresini oluştururlar. Siyasi hareketlerde de Kindelilerle birlikte hareket eden bu kabileden çok sayıda Hâricî çıkmıştır.²⁶²

Yemen'de yaşayıp Kahtanilere mensup bir Arap kabilesi olan Hemdân kabilesinin İslamiyet'i ne zaman kabul ettiklerine dair farklı rivayetler mevcuttur. Mekke döneminde Kays b. Malik er-Erhabi el-Hemdâni, Peygamber'e (sav) gelerek Müslüman olmuş; sonrasında giderek tüm kabilesinin Müslüman olmasına vesile olmuştur. Tebük Seferi'nden sonra Peygamber'e (sav) bağlılıklarını bildiren Hemdân kabilesi irtidat hareketlerinde halifenin ordusunda yer almıştır. Yemen'in diğer iki kabilesi Mezhic ve Himyer ile birlikte Irak ve Suriye fetihlerinde ordunun yedide birini oluşturan Hemdânlılar, İslam'ın yayılmasında büyük rol oynamışlardır. Ordugah şehirler kurulurken çoğunluğu Kûfe'ye yerleşerek şehrin önemli bir nüfusunu oluştururlar. Bunun yanında Mısır'a yerleşenler de vardır. Kûfe'ye yerleşen kısmı, siyasi olaylarda Hz. Ali ve evlatlarının yanında yer alıp sonraki süreçte de Zeydiyye mezhebini kabul etmişlerdir. Hemdânlılardan bu şehirde yetişmiş birçok alim bulunmaktadır. Bazılarının isimlerini söyleyecek olursak: Said b. Nirman en-Naiti el-Hemdâni, Amr b. Abdullah es-Sebi'i el-Hemedani...²⁶³

Yemen'in güney bölgesindeki Cened şehri civarında yaşayan Himyer kabilesi, 9/630 yılında İslam'ı kabul eden kabilelerdendir. Öncesinde çoğunluğu putperest olan bu kabileden güneşe taparak sonradan Yahudiliği benimseyenler de olmuştur.

²⁶¹ Hüseyin Algül, "Has'am" *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 16/281-282.

²⁶² Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, 119.

²⁶³ Mustafa Fayda, "Hemdân" *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 17/179-180; Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, 121-125.

Peygamber (sav) bu kabileye Muaz b. Cebel'i İslam dinini öğretmek için göndermiştir. Fetih hareketlerine katılan bu kabile Kûfe'ye yerleşen kabilelerdendir. İslam'dan önce Kelb kabilesi ile aralarında düşmanlık bulunan Himyerliler, Emevi-Haşimi mücadelesinde Haşimiler'in yanında yer almış ve Kelb kabilesi ile aralarındaki düşmanlık devam etmiş gözükmektedir. Sonrasında Zeydiyye mezhebini kabul etmişlerdir. En ünlü ilim adamı Amir b. Şürahbîl b. Abd eş-Şa'bi'dir.²⁶⁴ Bu kabileden bazı insanlar eski inançlarından birtakım ritüelleri İslam'a entegre ederek farklı inançların ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Kuzey ve Orta Arabistan'da Necid, Suriye, Filistin, Mezopotamya bölgelerinde göçebe bir hayat süren Kinde kabilesinin, Kahtani ve Adnani Araplarının bir karışımı olduğu rivayet edilir. Kinde kabilesinin meşhur kolları arasında Amr b. Muaviye, Sekasik, Tüçib, Vehb, Raiş, Bedda ve Velia sayılabilir. Savaşçı özelliği ile bilinen bir kabiledir. Çoğunluğu putperest olsa da içlerinde Yahudiliği benimseyenler de vardır. Hicretin 10. yılında (631) Medine'ye bir heyetle gelen Kindeliler, Eş'as b. Kays liderliğinde biat ettiler. İrtidat hareketlerinde bazı Kindeliler yer alsa da bu hareketler bastırıldıktan sonra İslam fetihlerinde yer almışlardır. Irak, İran, Horasan, Suriye, Mısır ve Endülüs fetihlerine katılarak bu bölgelere yerleşmişlerdir. Şureyh b. el-Haris b. Kays (Kadı Şureyh), Reca b. Hayve ve Filozof Kindi bu kabileye mensuptur.²⁶⁵ Kinde kabilesinden farklı beldelere göç etmenin yanında ilim öğrenerek kadılık mesleğini gerçekleştirenler olmuştur. Farklı ilimleri öğrenerek İslam'ın medeniyetleşmesine katkıda bulunmuştur.

Mezhic kabilesinin anavatanı Yemen'in Tarc civarıdır. Bazı kabile üyeleri bireysel olarak İslam'ı kabul etse de toplu olarak İslam'ı kabülleri Halid b. Velid komutasındaki seriyye ile gerçekleşmiştir. 635 yılında Irak'ın fethine katılan, sonrasında Kûfe'ye yerleşmiş itibar sahibi bir kabiledir. Temîm kabilesi ile İslam'dan önce sürtüşme içinde olan bu kabilenin Kûfe'deyken de sürtüşme içinde olduğu görülmektedir. Zira Mezhic kabilesi Hz. Ali ve ailesinin yanında yer alırken Temîm kabilesi Hâricîlerin yanında yer almıştır. Kabilenin büyük bir kısmı sonraki süreçte Zeydiyye mezhebini kabul etmiştir. Kûfe'nin ilim hayatında bu kabileden önemli

²⁶⁴ Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, 125-126.

²⁶⁵ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Kinde" *TDV İslam Ansiklopedisi*, (Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 26/37-38; Ömer Aras, *İslam Öncesinde Hz Muhammed'in (s) Vefatına Kadar Kinde Kabilesi*. (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2015), 67-69; Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, 127-130.

şahsiyetler vardır. Bazıları: er-Rebi' b. Ziyad b. Enes, Şureyh b. Hani' b. Yezid b. Ka'b el Harisi, Amr b. Meymun...²⁶⁶

Mezhic kabilesinin bir kolu olan Neha' kabilesi, Ebyen muhafazasının kuzeyindeki Levder ve güneyindeki Şakra şehirlerinde yer alan günümüzde Nah'an vadisi olarak bilinen bölgede yaşamaktadır. Bu kabileden Erat ve Cüheyş adlı iki kişinin Mekke'nin fethinden önce Medine'ye gelerek Peygamber'e (sav) biat ettikleri bilinmektedir. İrtidat hareketleri sırasında halifenin safında yer alan Neha'' kabilesi, sonraki dönemde fetih hareketlerine de katılarak İslam'ın yayılmasında etkin rol oynamıştır. Kûfe ve Basra'da kendilerine ayrılan mahallelere yerleşen Neha'' kabilesi, bu şehirlerde sonraki dönemde de Yemenli Arapların önemli bir nüfusunu oluşturmuştur. Birkaç kolu olan bu kabilenin her kolunun Kûfe'de mescidi bulunmaktadır. İslam tarihinde siyasi alanda yerini alan bu kabile birçok ilim adamı da yetiştirmiştir. Bunlardan bazıları: Abdurrahman b. el-Esved b. Yezid b. Kays en-Neha'î, Alkame b. Kays, el-Esved b. Yezid, el-Haccetinac b. Ertat b. Sevr b. Hubeyre b. Şurahil en-Neha'î (Ebu Ertat), İbrahim b. Yezid b. Kays b. el-Esved en-Neha'î el-Kufi (İbrâhim en-Neha'î) ...²⁶⁷

Kahtani Araplarından olan Tay kabilesinin ana vatanı Yemen'dir. İslam'dan önce bedevi olan bu kabilenin büyük bir kısmı inanç olarak Hristiyanlığı benimsemiştir. Bu kabileden gelen heyetler İslam'ı kabul etmiş, zamanla da kabile içinde yayılmasını sağlamışlardır. Bu süreçte Peygamber (sav) gelen heyetlerin bazılarına yazılı belge vererek onurlandırmış, onlara İslam toplumunun bir parçası olduklarını belgelemiştir. Kabile reisi Adiyy b. Hatim ve diğer kabile mensuplarının önemli bir kısmı İslam dinini benimsemiş olsa da Abbasiler dönemine kadar Hristiyan olanlar da vardır. Ridde olaylarında Müslüman olanlar, İslam üzere kalmaya devam etmiş olup Irak'ın fethine Müsenna'nın komutasında katılmış ve daha sonra Kûfe'ye yerleşmişlerdir.²⁶⁸

²⁶⁶ Söylemez, *Bedevilikten Hadarîliğe Kûfe*, 132-133; Emre Çetin, *Cahiliye'den Emevilerin Sonuna Kadar Mezhiç Kabilesi*. (Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024), 55.

²⁶⁷ İbrahim Sarıçam, "Neha'" *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 32/535; Söylemez, *Bedevilikten Hadarîliğe Kûfe*, 134-137; Çetin, *Cahiliye'den Emevilerin Sonuna Kadar Mezhiç Kabilesi*, 61.

²⁶⁸ Söylemez, *Bedevilikten Hadarîliğe Kûfe*, 141-142; Belkıs Okur, *Başlangıçtan Emevilerin Sonuna Kadar Tay Kabilesi*. (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024), 66.

Kûfe'ye yerleşen Mudari kabilelerinin en önemlisi Kureyş kabilesidir. Kureyş kabilesinden birçok kişinin ismi zikredilebilir. Bazıları: el-Asi b. Ümeyye b. Abdüşşems'in evlatları, Said b. el-Âsi'nin evlatları, Bişr b. Mervan'ın evlatları, Velîd b. Ukbe'nin evlatları, Hz. Ebu Bekir'in oğullarından Haşim b. Ebi Bekr'in evlatları, Mahzumoğullarından Ömer b. Abdurrahman'ın ailesi, Adiyogullarından Zeyd b. Abdullah ve evlatları, Suhayr b. Ebi Cehm ailesi, Mesud b. Ümeyye b. Halef'in Amir b. Mesud, Ömer b. Sa'd b. Ebû Vakkas, Talha b. Ubeydullah'ın evlatlarının çoğu, Ukbe b. Ebi Muayt'ın çocukları... Kûfe'de bir arada yaşasalar da kendilerine atfen bir mahalleleri yoktur. Şehirde zamanla gelişen siyasi isyanlarda sürekli Hicazlıların yani Sakif ve Ensar'ın yanlarında yer almışlardır. İlim ile pek uğraşmayan Kureyşlilerden sadece Cafer b. Amr b. Huveyris el-Kureyşi hadis ile uğraşmıştır. Kûfe'nin en zenginlerindendirler.²⁶⁹

Adnanilere mensup büyük bir Arap kabilesi olan Kinâne, içinde Hz. Peygamber'in (sav) bulunduğu Haşimoğullarının kollarını barındıran bir kabiledir. Kureyş, Nadr (Kays), Malik, Milkan, Amir, Amr, Abdümenat muhtemelen en meşhur kollarındandır. Bunların içinde en kalabalık olan Abdümenat da Bekir, Müdlic, Düil, Leys, Damre, Gıfar ve Haris kollarına ayrılmaktadır. Vatanları Mekke dolaylarındadır. Hz. Peygamber'in (sav) hicretinden itibaren kabilede İslam'ı kabul eden Kinâneliler vardır. İslamiyet'in yayılması için fetihlere katılarak göç hareketinde bulunmuşlardır. Bu kabileye mensup ilim adamı Haneş b. el-Mu'temir el-Kinani es-San'ani.²⁷⁰

Esed kabilesi, Adnalilere mensup bir Arap kabilesidir. Ana yurtları Kuzey Arabistan olmakla birlikte Medine'den Fırat'a uzanan geniş bir coğrafyaya yayılan Esed kabilesi, Hicret'in 9. yılında Medine'ye birlik gönderip Müslüman olduklarını bildirmişlerdir. İslam'dan önce yaşadığı coğrafya hasebiyle Babil kökenli dinlerin etkisinde kaldığı anlaşılan Esed kabilesi Utarid yıldızına tapmaktadır. Peygamber (sav) hayattayken peygamberliğini ilan eden Tuleyha bu kabileden olup etrafına kendi kabilesinden ve başka kabilelerden birilerini toplayıp isyan etmiş olsa da kabilenin tamamının irtidad hareketlerine katılmış olduğunu söyleyemeyiz. Ridde savaşlarında isyan edenler bozguna uğratılmıştır. Bu kabile savaşçı özelliği ile tanınır. Hz. Ömer dönemindeki Irak ve İran fetihlerinde yer alan bu kabilenin çoğunluğunun Kûfe'ye

²⁶⁹ Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, 143-144.

²⁷⁰ Casim Avcı, "Kinâne" *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 26/843-844; Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, 144-145.

yerleştiği bilinmekle birlikte Basra ve diğer şehirlere de göç edenler olmuştur. Kûfe’de en çok ilim adamı yetiştiren kabilelerden biridir. Bazılarının isimlerini verecek olursak: kıraat imamı Hamza ez-Zeyyat, Nuaym b. Dicace el-Esedî, Said b. Abdullah b. Dirar el-Esedî el-Kufî, Şeddad b. Ma’kil el-Esedî, Ubbad b. Abdullah el-Esedî, Zirr b. Hubeyş el-Esedî, Ma’rur b. Suveyd, Kabisa b. Cabir b. Vehb el-Esedî, Kays b. Es-Sukeyn el-Esedî...²⁷¹

Adnanilere mensup bir Arap kabilesi olan Müzeyneliler, İslamın doğuşu esnasında çoğunluğu çölde göçebe bir şekilde yaşarken bir kısmı da Medine ve Vadilkura arasındaki dağ, köy ve vadilerde yaşıyordu. İslamiyet’i hicretin ilk yıllarında kabul eden Müzeyneliler zamanla Medine halkının bir parçası olmuştur. Hicretin 5. yılında kabilenin tamamı Müslüman olurken Peygamber (sav), Müzeynelilere nereye giderlerse gitsinler muhacir sayılacaklarını söyleyerek yurtlarına dönebileceklerini ifade etmiştir. Müzeyneliler Peygamber’in Medine’ye geldikten sonra çevre kabileleri İslam’a davette ilk olumlu dönüş yapan kabile olmuştur. Kabileden bazılarının göçebe olarak yaşadıkları yer Medine’ye namaz vakitlerinde rahatlıkla gelebilecek mesafededir. Sonraki dönemlerde içlerinden bazıları Peygamber’in (sav) de izniyle Medine’ye yerleşmiştir. İslam fetihlerinin hepsinde yer alan bu kabileden bazıları komutanlık düzeyinde görev almıştır. Irak fetihlerinden sonra Basra’ya yerleşenler olmuştur. Basra’da kendilerine ait mahalleleri olan Müzeyneliler, sonraki İslam fetihlerinde de yer alarak başta Endülüs olmak üzere birçok İslam topraklarına göç etmişlerdir. Müzeyneliler, Basra’nın ilim meclislerinde de yer almıştır. Bu noktada Beyatü’r Rıdvan’a katılan Aiz b. Amr ve tabiinden muhaddis ve fakih Bekir b. Abdullah Müzeynelidir.²⁷²

Ana vatanları Tihame’nin alçak kısımları olan Kays Aylan, İslam fetihlerine katılıp başta Kûfe ve Basra olmak üzere Irak ve Suriye’ye yerleşmiştir. Sonradan bir kısmı İsfahan dolaylarına göç etmiştir. Bu kabile Gatafan, Abs, Zübyan, Eşca, Havazin, Amir b. Sa’sa’, Kilab, Kuleyb, Kuşeyr, Ukeyl, Hilal, Cuşem, Süleym, Bahila gibi birçok kola ayrılmaktadır.²⁷³ Bunların birkaçından burada bahsedeceğiz. Amir b.

²⁷¹ Cengiz Kallek, “Esed” *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 11/363-365; Söylemez, *Bedevilikten Hadarîliğe Kûfe*, 145-149.

²⁷² İbrahim Sarıçam, “Müzeyne” *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 32/250-251; Nihat Bayırkan, “Hz. Peygamber ve Raşid Halifeler Döneminde Müzeyne Kabilesinin İslam’a Katkıları” *Siyer Araştırmaları Dergisi* 4 (Temmuz-Aralık 2018), 111-126.

²⁷³ Söylemez, *Bedevilikten Hadarîliğe Kûfe*, 150-151.

Sa'sa'a kabilesi büyük bir kabiledir. Göçebe olarak yaşayan bu kabile Huneyn Zaferi'nden sonra heyetler halinde Medine'ye gelerek Müslüman olmuştur. Peygamber (sav) hanımlarından Zeyneb bint Huzeyme ve Meymune bint Haris bu kabileye mensuptur. Ridde olaylarına katılmayan Amir kabilesi fetihlerde önemli bir hizmette bulunmamıştır. Sonraki dönemlerde Suriye'ye yerleşenler olduğu gibi Endülüs'e yerleşenler, Hicaz Yarımadası'nda göçebe olarak hayatlarını devam ettirenler de olmuştur.²⁷⁴ Sakif kabilesi, Taif'te yaşayan Adnanilere mensup bir Arap kabilesidir. 630 yılında Müslüman olan Sakif kabilesi, Hz. Ömer'in Irak'a yaptırdığı seferlerde 1000 kişilik gönüllü bir birlikle katılım sağlamıştır. Yapılan seferlerde kumandanlık yapan Ebu Ubeyd es-Sekafi bu kabiledendir. Basra ve Kûfe kadılığı yapan Muğire b. Şube de Sakif kabilesindendir. Basra'nın kuruluşunda buraya yerleşen kabilelerden biridir.²⁷⁵ Süleymoğulları; başta Hicaz, Mekke ile Medine arası olmak üzere Necid'in yukarı tarafındaki Vadilkura ve Teyma bölgelerinde yaşamaktadır. Yaşadıkları yer dağlık bölge ve ovalar çok bereketli toprak olduğundan refah içinde yaşayan bir kabiledir. Hicretin 9. (630), 10. (631) yılında çoğunluğu Müslüman olan Süleymoğullarının bir kısmı Necid ve Hicaz'da kalırken bir kısmı Hz. Ömer döneminde fetih hareketlerine katılarak Kûfe, Basra, Horasan, Mısır ve Kuzey Afrika'ya göç etmiştir. Kûfe'nin kültür tarihinde önemli bir yeri bulunan kabile birçok ilim adamı yetiştirmiştir. Kûfe'nin en önemli simalarından biri sahabe Utbe b. Ferkad es-Sülemi'dir. Diğerleri: Malik b. el-Haris es- Sülemi, Mansur b. Mu'temir b. Abdullah es- Sülemi el-Kufi, Temîm b. Seleme es- Sülemi, Ebu Abdurrahman es-Sülemi...²⁷⁶

Rebia kabilesi, çok geniş bir coğrafyaya yayılan ve büyük bir kısmı bedevi olan bir kabiledir. Ana vatanı Necd ve Tihame'nin alt tarafları ve Yemen'dir. Alûsi'den gelen rivayete göre Arim selinden sonra Yemen'den ayrılarak Irak ve el-Cezire denilen Yukarı Mezapotamya Bölgesi'ne yerleştiler. Irak bölgesine coğrafi yakınlığından dolayı fetihlerde başat rol oynamış, fetih için gelen Yemenli kabileler de yanlarında

²⁷⁴ Mustafa Fayda, "Âmir b. Sa'saa" TDV *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 3/66-67; Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, 151-157.

²⁷⁵ Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Sakif" TDV *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 36/10-11; Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, 158-159.

²⁷⁶ Mehmet Azimli, "Süleym" TDV *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 38/55-56; Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, 159-161; Merzuk Grabus, *Hiz. Peygamber'in Mekke Müşrikleri Dışındaki Arap Kabileleri ile Münasebetleri (Medine Dönemi)*. (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 21.

yer almıştır.²⁷⁷ Bu bölge sonrasında buraya yerleşen Araplara nispetle Diyâr-ı Bekr olarak isimlendirilmiştir. Irak Araplarının önemli bir kısmının Hristiyanlığı benimsemiş olduğu görülse de İran kültürel havzasına yakın olanları Zerdüştlük, Maniheizm, Mazdekizm inançlarına sahip olup güneşe tapanlar da vardır. Vakıdî, Halid b. Velid'in Kûfe dolaylarına gelince, bu kabilenin de onunla gelip buraya yerleştiğini söylemektedir. Rebia kabilesinden bazı kolları vardır. Bunlardan bazılarını zikredecek olursak: Bekir b. Vâil, Abdu'-Kays, Nemir, Tağlîb...²⁷⁸

Bekir b. Vâil, Adnanilere mensup bir Arap kabilesidir. Yemame, Bahreyn ve Irak'ın Sevad dolaylarında yaşamını sürdüren bu kabile dağınık vaziyettedir. Hicretin 6. yılında İslamiyet'le temasa geçen kabilenin bazı mensupları Hicret'in 9. (630) yılında Medine'ye gelerek İslamiyet'i kabul etmiştir. Ridde olaylarında irtidat eden kabilelerden biridir. İran fetihlerinde önemli bir yer tutan kabile Hicaz bölgesinin kuzey tarafındaki varlığını devam ettirmiş olup Basra ve Kûfe şehirlerine yerleşenler de olmuştur. Teymullah ve Yeşkur kabilenin alt kollarıdır. Diyarbakır, adını bu kabileden almıştır.²⁷⁹

Abdülkays kabilesi, Adnanilere mensup bir Arap kabilesidir. İslam'dan önce Bahreyn ve Uman'da yaşayan Abdülkays kabilesi, kısmen göçebe kısmen yerleşik bir hayat yaşamakta olup Fırat kıyılarından Arabistan'ın ortalarına kadar geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. İslamiyetin yayıldığı sırada Sasanilerin hakimiyetinde olan bu kabile mensuplarından bazıları kurulan panayıralarda Müslüman olmuştur. 629 yılında Peygamber'in (sav) davet mektubuyla Medine'ye gelen bir grup Abdülkayslı, İslam'ı öğrenerek kendi beldelerine yeniden dönerek kabilelerine İslam'ı anlatmışlardır. Sonradan çıkan irtidat hareketlerinin hiçbirine katılmayıp Müslümanların safında sebat gösteren bu kabile, Sasanilere karşı yapılan tüm seferlere katılmıştır. Bahreyn dışında Tevvec, Basra, Kûfe, Musul, İsfahan ve Merv'e göç etmişlerdir.²⁸⁰

Nemir kabilesinin ana vatanı Yukarı Mezapotamya'dır. İslam öncesi tamamına yakını Hristiyan olan kabile, Sa'd b. Ebû Vakkas ile beraber önce Medâin'e sonra

²⁷⁷ el-Câbirî, *Arap Siyasal Aklı*, 192.

²⁷⁸ Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, 163-165.

²⁷⁹ Ahmet Önkâl, "Bekir b. Vâil" *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 5/362-363; Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, 165-170.

²⁸⁰ Nasrullah Hacımuftüoğlu, "Abdülkays" *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), 1/248-249.

Kûfe'ye yerleşmiştir. Bu yerleşenlerin çoğu Nemir kabilesinin Muhariboğulları kolundandır.²⁸¹

Adnanilere mensup bir Arap kabilesi olan Tağlîbliler Hicaz, Necid, Bahreyn gibi geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. İslam'ın yayıldığı dönemde Cezire bölgesinin 'Rebi'a Diyarı' denilen Sincar ve Nusaybin arasındaki bölgeye göç eden ve yerleşen Tağlîbliler Hristiyandır. Savaşçı özellikleriyle tanınmaktadırlar. Hicretin 9. yılında bir heyet gelip Müslüman olduğunu ama kabilelerinde Hristiyan olarak kalmak isteyenlere izin verilmesini isteyince Peygamber de (sav) çocukların vaftiz edilmemesi şartı ile bunu kabul etmiştir.²⁸² İrtidat hareketlerinde yalancı peygamber Secah'ı destekleyen kabile, sonraki dönemde Sasanilerle yapılan savaşta Sasanilerin yanında yer alır. Bozguna uğrayan Sasani ordusunun ardından fethedilen topraklarda Hristiyan olarak kalmaya devam ederek cizye vermemek için izin isterler. Hz. Ömer de yine çocukları vaftiz etmeme, Müslüman olmak isteyenlere karışmama, kendi dinlerinden başka dine icbar etmeme ve cizye yerine öşür ya da zekat vergisinin iki katını verme şartını koşar. Bu durumu kabul eden Tağlîbliler, İslam topraklarında yaşamaya devam etmişlerdir. Zamanla Tağlîbliler arasında Müslümanların sayısı artış göstermiştir.²⁸³ Tağlîb kabilesi ile yapılan anlaşmayla İslam devleti topraklarında yaşayan toplumlarla farklı anlaşmalar imzalanabileceği örnekliği bizlere sunulmuştur.

Adnanilere mensup bir Arap kabilesi olan Temîm; İslam'dan önce Necid, İran körfezi, Basra, Bahreyn ve Kûfe bölgesindeki Uzheyb bölgelerinde yaşamaktadır. Göçebe olarak da yerleşik olarak da yaşayan farklı kolları olan bu kabile İslam'dan önce putperest, Mecusi, Hristiyan inanışlarına sahiptirler. Hicri 9 (630) heyetler yılında Müslüman olan Temimliler, fetih hareketlerinde İslam ordusuna önemli katkı sağlamıştır. Kûfe ve Basra şehirleri kurulunca bir kısmı bu şehirlerde yaşarken bir kısmı da devam eden fetih hareketleriyle birlikte Kuzey Afrika ve Horasan'a göç etmiştir. Tahkim olayından sonra patlak veren Hâricî hareketinin en büyük taraftarı olmuştur. Anber, Malik, Hanzale b. Malik, Mazin, Ka'b b. Sa'd, Rebia, Darim b.

²⁸¹ Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, 171-172.

²⁸² Kuray, *İslam'ın Yayılış Sürecinde Heyetler*, 65-66.

²⁸³ Casim Avcı, "Tağlîb" *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 39/374-375; Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, 173-175; Abdurrahman Demirci, "Tağlîb Kabilesi'nin İslam Devleti Egemenliği Altına Alınma Süreci" *Toplum Bilimleri Dergisi* 7/13 (Ocak 2013), 350-354.

Hanzale, Mücaşi', Nehşel, Avf, Seman Temîm kabilesinin kollarındandır.²⁸⁴ Temimliler fetihlerden önce de Irak bölgesine yakın yaşadıkları için başat olmuş, diğer Yemenli kabileler de yanlarında yer almıştır.²⁸⁵

Adî kabilesi, Hazrec kabilesinin bir kolu olan Beni Neccâr'dandır. Medine'de yaşayan ve akabe biatlarında Müslüman olan bu kabile, Abdulmuttalip'in dayıoğulları olduğundan Peygamber'e (sav) akraba gelmektedir. İslam'ın yayılma mücadelesinde ilk saflarda yer alan bu kabile, Hulefâ-yi Râşidîn dönemindeki tüm savaflara katılmıştır. Çoğunluk Medine'de yaşamışlarsa da Basra ve Mısır'a göç edenler de olmuştur. Bu kabileden çok sayıda fakih ve muhaddis yetişmiştir.²⁸⁶

Kahtanilere mensup bir Arap kabilesi olan Cüheyneliler, Medine civarında Kızıldeniz ile Vâdilkurâ arasında özellikle Yenbu bölgesine yerleşmiştir. Peygamber (sav) Medine'ye hicret ettikten hemen sonra Müslüman olan Cüheyneliler, bundan sonra her zaman Müslümanların safında yer almıştır. Ridde savaşlarında halifenin ordusunda yer alan Cüheyneliler Irak, Suriye ve Mısır fetihlerine katılarak zamanla buradaki şehirlere yerleşmiştir.²⁸⁷

Arap kabilelerinin tamamına baktığımızda Hz. Ömer döneminde fetih hareketlerine katıldıktan sonra bu beldelere göç ederek ilk etapta yeni kurulan Kûfe ve Basra şehirlerinin kuruluşunda yer aldıkları görülmektedir. Sonraki dönemlerde buralardan farklı beldelere fetihler düzenlenmesiyle az da olsa bir kısmının o beldelere göç ettiği bilinir. Kûfe ve Basra'ya göç eden bu kabilelerden bazıları Hz. Ömer döneminde bu şehirlerin yönetiminde yer alsa da Hz. Osman ve sonraki dönemlerde şehrin yönetiminde yer almadıkları görülür. Kabileler Hz. Osman döneminde belde yönetimlerini akrabalarına vermesi ve şehadeti sonrası çıkan savaflarla Hz. Ali döneminin kısa ve karışık sürecinde de şehrin yönetiminde kendilerine çok da yer bulamamışlardır. Bu karışıklık da İslam'a giren farklı etnik grupların içinde Hâricî gibi grupların oluşmasına zemin hazırlamıştır. Hz. Ali'nin şehadeti sonrası Emevilerin başa geçerek yönetimde kendi sülalesine yer vermesi, Yemenli Arapları ve mevaliyi

²⁸⁴ İrfan Aycan, "Temîm" *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 40/418-419; 176-178.

²⁸⁵ el-Câbirî, *Arap Siyasal Aklı*, 192.

²⁸⁶ İbrahim Sarıçam, "Neccâr" *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 32/480-481.

²⁸⁷ Ahmet Önkâl, "Cüheyne" *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 8/107.

dışlayıcı bir politika izlemesiyle bu gruplar yönetimde yer sahibi olamamışlardır. Yukarıda saydığımız Arap kabilelerinin çoğunluğunun ilim ve ticaretle uğraşması da bunun bir sonucu olarak kendini göstermiştir. Arap kabilelerinin İslam'dan önce husumetli oldukları diğer Arap kabilesi ile husumetini devam ettirdiği Haşimi-Emevi mücadelesi üzerinden görülmektedir. Bu durum ilk dönemlerde kabilecilikten gelen husumetin farklı yollarla devam ettiğini gösterir. İslam medeniyetinin oluşumunun gecikmesine de sebep olmuştur.

Kuzey Arapları (Mudarlılar), Güney Arapları (Yemenliler), Doğu Arapları diye sınıflayabileceğimiz bu kabileler yaşadıkları coğrafyalardan kendi kültür ve inançlarını da Kûfe ve Basra'ya getirmiş oldular. Bu çeşitlilik zaman içinde harmanlanarak bazen çatışmalara bazen çözümlere sahne olmuştur. Bunun yanında yeni akımların, inanışların oluşmasını da sağlamıştır.

SONUÇ

Göç, insanlığın ilk tarihinden itibaren var olan bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsanların ihtiyaçlarını yaşadığı yerde karşılayamaması, sosyal ilişkileri, bulunduğu toplumdan dışlanma, beslenme, savaş, eğitim, iklim değişikliği, arayış ve daha sayabileceğimiz birçok nedenle göç etmesi dünyada hep varolagelmıştır. Bu noktadan baktığımızda göçün insanlık tarihi kadar eski, insanın yaşayabilmesi için en tabi ihtiyaçlardan biri olduğunu söyleyebiliriz.

Medeniyetlerin doğduğu, insan etkileşiminin çok olduğu, farklı iş bölümlerini içinde barındıran şehirler, göç eden birey ve toplumlar için bir tercih noktası olmuştur. İnsanlar göç ettikleri beldeleri kültür, inanç, eğitim ve değerleriyle etkilemiş; aynı ölçüde etkilenmişlerdir. Göçler sonrası ilim ve bilim ilerlemiş, arayış ve çözüm bulma dürtüsü her daim diri kalmıştır. Göç alan şehirler büyüyüp gelişmiş ve bu gelişim şehrin dinamik kalmasını sağlamıştır.

Cenab-ı Hak Kur'an'da farklı nedenlerle yapılan peygamber ve kavimlerin göçlerine yer verir. Peygamber de (sav) Mekke'den Medine'ye hicret edince Müslümanlar baskı ve zulümden kurtulmuş, İslam dini rahat yaşanabilir hale gelmiştir. İlk islam şehri olan Medine'de İslam devleti oluşmuş, bu devletin başkanı Peygamber (sav) olmuştur. Medine farklı dinlerin bir arada yaşamasından eğitime, yönetimden şehrin kozmopolit yapısındaki düzenlemeye, hukuk sisteminden uluslararası antlaşmalara kadar birçok açıdan devlet örnekliğini bizlere aktarmıştır. Muahat Politikası, Medine Vesikası, mescit, suffe de aktarılan en önemli değerlerdendir. İslam dinini öğrenmek için gelen bazı kabileler Müslüman olduktan sonra Medine'ye bağlılıklarını dile getirip yaşadıkları yerlere geri dönseler de bazı kabileler sürekli Medine'de kalmış ve bu şehrin bir parçası olmuşlardır. Peygamber'in (sav) Medine'ye farklı bölgelerden hicret eden sahabilerle istişarede bulunması, onların kültür ve bilgi birikiminden yararlanması da bizler için ayrı bir örneklik oluşturur.

Hız. Ömer döneminde Irak fetihlerinin daha sistemli devam etmesi için kurulan Kûfe ve Basra şehirleri de ilk dönem İslam devletinin göç hikayesini bizlere aktarmaktadır. Bu iki şehir; Yemen’den gelen Güney Araplar, Kuzey Araplar, Doğu Arapları, Sevad bölgesinin yerli halkı, Deylemiler, Hireliler, Hristiyanlar, Yahudiler, Dihkanlar gibi çok çeşitli kozmopolit bir yapıya sahip olmasıyla Mekke ve Medine’den ayrılmaktadır. Zira Mekke ve Medine’de kültür olarak birbirini tanıyan insanlar bir arada yaşamış olduğundan fikirler belirli bir perspektiften sonra ortakdır. Fakat Kûfe ve Basra’da toplumdaki aşırı çeşitlilik, İslam dünyası için büyük bir zenginlik ve aynı zamanda karmaşayı içinde barındırmaktadır. Pers ve Bizans medeniyetlerinden gelen bilgi birikimleri, kabile ve toplumların yaşam çeşitliliği yeni soru ve sorunları da beraberinde getirmiştir. Bu sorulara İslam çerçevesinde, yönetimde ve ilim meclislerinde çözümler bulunmaya çalışılmıştır.

Siyasi olaylar ve Arapların kabile asabiyetlerinden tam olarak kopamamış olmaları da bir takım çekişmelerin önünü açmıştır. Şehirdeki kozmopolitlik ve yaşananlar Hâricî, Mürcie, Şîa, Müşebbihe, Mücessime, Mutezile gibi heterodoksi mezheplerin çıkış noktası olmuştur. Aynı şekilde bu mezheplere karşı İslam’da ana akımı temsil eden Ehl-i Sünnet mezhepleri Eşariyye, Mâturidiyye, Hanbeliyye, Hanefiyye de bu şehirlerde ortaya çıkmıştır. Tabi başa gelen her halifenin izlediği devlet politikası, Kûfe’nin başkent yapılması da göçlerin seyrini değiştirmiş, zamanın şartlarına göre sorunu çözmek için farklı yollar izlenmiştir.

Pers ve Bizans medeniyetleri, kültürü ve bilgi birikiminden gelen sorulara Abdullah b. Mesûd, Ebû Musa el-Eşarî, Hız. Ali gibi akli delillerle cevap veren sahabilerin olması da rey ekolünü ortaya çıkarmıştır. Bunun yanında hadis ilminin yayılması, edebiyatın ve sanatın gelişmesi de yine bu merkezler üzerinden gerçekleşmiştir. Farklı lehçe ve ağızda konuşan Arap kabilelerinin bir arada yaşaması kıraat ilmini ortaya çıkarmıştır. Arapçayı bilmeyen insanların Kur’an’ı doğru okurken zorlandığı görülünce Emeviler döneminde devlet yöneticisinin emriyle alimler tarafından Kur’an’a durak işaretleri, harekeler, noktalamalar konulmuştur. Bu noktalama günümüzde dünya üzerindeki herkes tarafından Kur’an’ın doğru okunmasına vesile olmuştur.

Görüldüğü gibi göçler İslam’ın ilk asrında olduğu gibi iyi yönetildiği zaman medeniyetin gelişmesinde ve değişimin öncüsü olması noktasında insanlık için son

derece faydalı bir hal almakla beraber iyi yönetilmediği takdirde kaosun, anarşinin merkezi olmaya adaydır. Nitekim sonraki yıllarda Kûfe ve Basra bir takım aşırı akımlarında merkezi haline dönüşmüştür.

Göçle kurulan, kozmopolit bir yapı oluşturan Kûfe ve Basra'nın iç dinamiklerindeki bu çeşitlilik diğer İslam şehirlerinin de kültür ve bilgi birikimleriyle birlikte zamanla İslam medeniyetini doğurmuştur. Kendi bölgelerinin yönetim merkezi olan bu iki şehir, ilmin ve yaşanmışlığın merkezi olarak İslam'ın daha uzak coğrafyalara göç etmesine kaynaklık etmiş, şehir bağlamında da sonraki yüzyıllarda kurulan İslam şehirleri için bir referans noktası olmuştur. Görüldüğü gibi göçler, medeniyetin temel aktivitesi olarak medeniyeti doğuran en önemli etkenlerden biridir.

Medeniyetlere ve değişimlere doğrudan etki eden göçe, bir sorun olmaktan ziyade çözülebilecek bir enerji değeri olarak bakmamız İslam dünyası için bir kazanç olacaktır. İslam tarihinin ilk döneminde Peygamber (sav) ve halifelerin yaptığı gibi göç hareketini İslam dininin emir ve yasakları çerçevesinde adaletle yönetip bize intikal eden değerleri korumamız İslam medeniyetinin yeniden ilerlemesini sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- “Hicret”. *Hadislerle İslam*, ed. Mehmet Emin Özafşar - İsmail Hakkı Ünal vd. 7/32. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı, 4. Basım, 2017.
- Acar, Cafer. “Dört Halife Dönemi Fetihlerinin Arka Planına Dair Bazı Mülahazalar”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 6/3 (2017), 2038-2054.
- Açık, Fatih. İslâm Medeniyetinin Oluşum Sürecinin Göç ve Toplumsal Değişme İlişkisi Bağlamında İncelenmesi: (Hicret ve Endülüs Medeniyeti Tecrübesi). Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Doktora Tezi, 2015.
- Ağalday, Hilal. “İslam Tarihinde Şehirleşme: Kûfe Örneği”. *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 16 (Aralık 2021), 21-38.
- Akbaş, Mehmet. “Hz. Ömer Dönemindeki Fetihlerin Ardından Gerçekleştirilen Tebliğ Faaliyetleri (Irak-Suriye-Cezire-Mısır)”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011.
- Akto, Akif. “Hicret Olgusunu Değer Felsefesi Bağlamında Analiz Etmek”, *Farklı Yönleriyle Hicret*. ed. Cuma Karan. İstanbul: Siyer Akademi Yayınları, 2023.
- Alemdar, Yusuf. “Kıraatlerin Ortaya Çıkış Meselesine Yeni(den) Bir Bakış”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (Aralık 2004), 165-166.
- Algül, Hüseyin. “Ensar” *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Algül, Hüseyin. “Ezd” *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Algül, Hüseyin. “Has’am” *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Altamimi, Ahmed vd. “Urban uses change an analytical study using geographic information systems/Kufa city as a model”, *Cogent Engineering* 9/1 (2022).
- Altun, İsmail. *Mekke Müslümanlarının Habeşistan’a Hicreti*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996.
- Alver, Köksal. İslam Şehrin Kurmak: Hz. Peygamberin Şehir Tasavvuru. *Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları* 56 (Ağustos 2015).

- Apak, Adem. “Habeşistan Hicreti Üzerine Mülâhazalar”. *Siyer Araştırmaları Dergisi*. 2 (Temmuz-Aralık -2017), 27-44.
- Apak, Adem. “Hz. Peygamber’in (sav) Hicret Sonrası Medine’de Örnek Toplum Oluşturma Adımları Üzerine”. *İslami İlimler Dergisi Yayınları* Ekim (2014), 315-324.
- Apak, Adem. *Anahatlarıyla İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012.
- Apak, Adem. *Anahatlarıyla İslam Tarihi (2) Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi*. İstanbul: Ensar Yayınları 2011.
- Apak, Adem. *Anahatlarıyla İslam Tarihi 2*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2011.
- Apaydın, Mehmet. *Siyer Kronolojisi*, İstanbul: Kuramer Yayınları, 2018.
- Aras, M. Özgü. “Hammâd b. Ebû Süleyman” *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Aras, Ömer. *İslam Öncesinde Hz Muhammed’in (s) Vefatına Kadar Kinde Kabilesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Avcı, Casim. “Kinâne” *TDV İslam Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Avcı, Casim. “Kûfe” *TDV İslam Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Avcı, Casim. “Tağlîb” *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Ayar, Kenan. Hz. Ömer’in Basra valisi Ebû Mûsâ el-Eş’arî ile İlişkileri. *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu 2* (2018).
- Ayar, Kenan. Hz. Ömer’in Basra valisi Ebû Mûsâ el-Eş’arî ile İlişkileri. *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu 2* (2018).
- Aycan, İrfan. “Muğire b. Şube” *TDV İslam Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Aycan, İrfan. “Temîm” *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Aycan, İrfan. “Ziyâd b. Ebîh” *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Aydın, Mustafa. “Özel Bir Göç Biçimi Olarak Hicret”. *Sosyoloji Divanı*. 3/6 (Temmuz-Aralık 2015), 100-112.

- Aydınlı, Abdullah. “Hasan Basri Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (1988).
- Azimli, Mehmet. “Süleym” *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Badur, Sevgi. *Kûfe’nin Sosyal ve Dini Yapısı (7.-10. Yüzyıl)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Badur, Sevgi. Kûfe’nin Sosyal ve Kültürel Yapısına Genel Bir Bakış 7-10. Yüzyıl). *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 2/4, 2016.
- Bakır, Abdülhalik. “Basra” *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Barış, Mustafa Necati. *Cahiliyeden Hz. Ömer Döneminin Sonuna Kadar Yargı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
- Barış, Mustafa Necati. *Hiz. Ömer Dönemi Bayındırlık Faaliyetleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Bayırkan, Nihat. “Hz. Peygamber ve Raşid Halifeler Döneminde Müzeyne Kabilesinin İslam’a Katkıları”. *Siyer Araştırmaları Dergisi* 4 (Temmuz-Aralık 2018), 107-138.
- Belâzürî. Ensâbü’l-Eşrâf İslam Tarihinde Öncü Şahsiyetler. Adnan Demircan (ed.) İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2020.
- Birişik, Abdülhamit. “Kıraat” *TDV İslam Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022.
- Çağlar, Türken. “Göç Çalışmaları İçin Kavramsal Bir Çerçeve”. *Toros Üniversitesi İİSBF Sosyal Bilimler Dergisi* 5/8, (Haziran 2018), 26-49.
- Can, Yılmaz. “Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Ortaya Çıkan Ordugah Şehir Modeli Üzerine Bir Değerlendirme”. *İstem* 3/6 (2005), 215-235.
- Çelik, Yılmaz. “Hz. Peygamber’in Aile Birliğini Tehdit Eden Göç Sorununa Yaklaşımı: Medine’ye Hicreti Örneğinde”. *Uluslararası Mevlid-i Nebi Sempozyumu Peygamberimiz ve Aile* (Kasım 2019). 913-936.
- Çetin, Emre. *Cahiliye’den Emevilerin Sonuna Kadar Mezhiç Kabilesi*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024.
- Çiftçi, Mehmet Emin. “Hadislere Göre Hicretin Mahiyeti”. *Farklı Yönleriyle Hicret*. ed. Cuma Karan. İstanbul: Siyer Akademi Yayınları, 2023.
- Çil, Halit. “Halife Ömer’in Askeri Şehirleri (Ordugahlar)”. *Dini Araştırmalar Dergisi* 12/35 (Eylül-Aralık 2009), 87-106.

- Çubukçu, Asri. “Buâs” *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Demirci, Abdurrahman. “Tağlîb Kabilesi’nin İslam Devleti Egemenliği Altına Alınma Süreci”. *Toplum Bilimleri Dergisi* 7/13 (Ocak 2013).
- Demirci, Mustafa. “İslam’da Şehir ve Şehrin Sosyal Dinamikleri”. *İSTEM Dergisi* 1/2 (2003), 129-146.
- Doğru, Yaşar. *Kur’ân-ı Kerîm’de Hicret*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Ebû Mansûr el-Mâtûrîdî, *Te’vîlatü’l-Kur’ân*. ter. Yunus Vehbi Yavuz. İstanbul: Ensar Yayınları, C.3.
- Ebu’l-Ala Mevdûdî, *Tefhîmu’l-Kur’ân*. ter. Muhammed Han Kayani, Yusuf Karaca, Nazife Şişman vd., İstanbul: İnsan Yayınları, C.1.
- Efendioğlu, Mehmet. “Saîd b. Âs” *TDV İslam Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2023.
- Efendioğlu, Mehmet. “Velîd b. Ukbe” *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Ekici, Süleyman vd., “Göç ve İnsan”. *Birey ve Toplum Dergisi* 5/9, (2015). 9-22.
- Ercan, Yakup. *İslam Tarihi Kaynakları ve Seyahatnamelerde Basra*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Ertuğay, Recep. “Günümüz İmam-Müezzin İlişkisine Örnekliği Açısından Hz. Peygamber ile Müezzini Bilal-i Habeşi Arasındaki İletişim”. *Diyanet İlmi Dergisi* 56/1 (Ocak-Şubat- Mart 2020), 225-246.
- Fayda, Mustafa. “Âmir b. Sa’saa” *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Fayda, Mustafa. “Ammâr b. Yâsir” *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Fayda, Mustafa. “Becîle” *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Fayda, Mustafa. “Hemdân” *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Fayda, Mustafa. “Ömer” *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Fidan, Yılmaz. Hz. Ömer’in Risaletü’l-Kaza Adlı Mektubundan Hareketle İslam Yargılama Hukuk Sistemi ve Hakimlik Mesleğine İlişkin Etik İlkelerin Tespiti.

Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu 3 (2018).

Furat, Ahmet Hamdi. *Haneî Mezhebinin Oluşumunda Kûfe Şehrinin Sosyo-Kültürel Yapısının Etkisi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.

Göcen, Gülüşan. “Empati ve Din”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/25 (Ocak 2012), 273-277.

Google Maps. Erişim: 18 Haziran 2025.

https://www.google.com/maps/place/Medine+Suudi+Arabistan/@24.6443111,37.2424591,7.16z/data=!4m6!3m5!1s0x15bdb5197d220d5:0x2e54514fea3b08d9!8m2!3d24.4672132!4d39.6024496!16zL20vMDk0dmY?entry=tu&g_ep=EgoyMDI1MDYxNS4wIKXMDSOASAFQAww%3D%3D

Google Maps. Erişim: 18 Haziran 2025.

https://www.google.com/maps/place/Kûfe,+Necef,+Irak/@32.0398621,44.3403806,13z/data=!3m1!4b1!4m6!3m5!1s0x155ed73bda297ac3:0x3a2e1b4552cb486d!8m2!3d32.047243!4d44.3709408!16zL20vMDJkNGc5?entry=tu&g_ep=EgoyMDI1MDYxNS4wIKXMDSOASAFQAww%3D%3D

Google Maps. Erişim: 18 Haziran 2025.

https://www.google.com/maps/place/Basra,+Irak/@30.5315605,47.6070685,11z/data=!3m1!4b1!4m6!3m5!1s0x3fc49771852a1535:0xb8d22927274bd410!8m2!3d30.5259953!4d47.7737891!16zL20vMGZ0MHM?entry=tu&g_ep=EgoyMDI1MDYxNS4wIKXMDSOASAFQAww%3D%3D

Grabus, Merzuk. *Hz. Peygamber'in Mekke Müşrikleri Dışındaki Arap Kabileleri ile Münasebetleri (Medine Dönemi)*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.

Gül, Muammer, “İslam ve Şehir” *Muhafazakar Düşünce Dergisi* 6/23 (Ocak-Şubat-Mart 2010).

Gündoğdu, Mürsel. *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2023.

Güngör, Özcan - Sarıkaya, Mehmet Emin. “İlk Müslümanların Sosyal Kimlik İnşasında Hicret”. *Farklı Yönleriyle Hicret*. ed. Cuma Karan. İstanbul: Siyer Akademi Yayınları, 2023.

Gürman, Ceyda. “Ekol Eksenli Tefsir Tarihi Yazıcılığında İhmal Edilen Şehir Basra ve Basralı Meşhur Müfessir Tabiiler: Ebü'l-Aliye, Hasan- Basri, Katade”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/2 (Ekim 2021), 877-902.

Hacımuftuoğlu, Nasrullah. “Abdülkays” *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.

Hasan, İbrahim Hasan. *Siyasi-Dini- Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*. çev. İsmail Yiğit. İstanbul: Kayihan Yayınları, 2011.

Hatipoğlu, İbrahim. “Sa’d b. Ebû Vakkas” *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.

Haxhiu, Faruk Idrızı. *Başlangıçtan Emevilerin Sonuna Kadar Siyasi Olaylarda Ezd Kabilesi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Entitüsü, Yüksek Lisans Tezi 2016.

İbn Hişâm. *Sîret-i İbn Hişâm İslam Tarihi*. çev. Hasan Ege. İstanbul: Kahraman Yayınları, 2006.

İbn’ül-Esîr. *İslam Tarihi el-Kamil Fit Tarih*. çev. M. Beşir Eryarsoy. İstanbul: Bahar Yayınları

İbnu Hacer el-Askalânî. *el-İsabe Seçkin Sahabeler*. çev. Seyfullah Erdoğan. İstanbul: Sağlam Yayınları, 2020.

İbnü’l-Esîr. *el-Kâmil fi’t-Tarih İslam Tarihi*. çev. Ahmet Ağırakçı vd. İstanbul: Ocak Yayınları, 2016.

IOM. Uluslararası Göç Örgütü. *Göç Terimleri Sözlüğü No.31*.

Kallek, Cengiz. “Eş’ar” *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.

Kallek, Cengiz. “Esed” *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.

Kallek, Cengiz. “Hisbe” *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.

Kandehlevî, Muhammed Yusuf. *Hayâtü’s Sahâbe*. çev. Ali Arslan. İstanbul: Yüksel Yayıncılık, 2021.

Kandemir, M. Yaşar. “Ebû Mûsâ el-Eş’arî” *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

Karabulut, Serdar. “İlk İslam Şehirlerinde Çarşı ve Pazarlar”. *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/10 (2018), 147-165.

Karakaya, Handan. “Türkiye’de Göç Süreci ve Suriye Göçünün Etkileri”. *Fırat Üniversitesi İİBF Uluslararası İdari ve İktisadi Bilimler Dergisi* 4/2 (2020). 94-130.

Karan, Cuma (ed.). *Farklı Yönleriyle Hicret*. İstanbul: Siyer Akademi Yayınları, 2023.

Karan, Cuma. “Hz. Peygamber Dönemindeki Seriyelere Psikososyotarih (PST) Açısından Bir Bakış”. *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/1 (Haziran 2021), 23-47.

Karan, Cuma. “İslam Tarihinde Beraber Yaşama Kültürü ve Yansımaları”. *Harran*

İlahiyat Dergisi 45 Haziran 2021), 17-35.

Kılıç, Mustafa. “Evveliyatu Ömer- İlk Defa Hz. Ömer Tarafından Yapılan Dini ve Sosyal İcraatler”. *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu 1* (Sivas, 2018), 293-304.

Koçak, Muhsin. “Ömer” *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.

Koçyiğit, Tahsin. Bir Şehir Kurucusu ve Bayındırlık Faaliyetleri Yönüyle Hazreti Ömer. *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu 2* (Sivas, 2018), 207-235.

Koçyiğit, Talat. “Abdullah b. Übey b. Selül” *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.

Köksal, Mustafa Asım. *İslam Tarihi*. İstanbul, Ketebe Yayınları. 2023.

Kotan, Şevket. “Bir Zahidin Örnek Muhalefeti: Hasan-ı Basrî”. *Milel ve Nihal* 15/2 (2018), 134-147.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri – Bozkurt, Nebi. “Medine” *TDV İslam Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri. “Kinde” *TDV İslam Ansiklopedisi*. Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri. “Sakif” *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri. “Şehir”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.

Kuray, Ahmet. *İslam'ın Yayılış Sürecinde Heyetler*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Muhammed Âbid el-Câbirî. *Arap Siyasal Akli*. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: Mana Yayınları, 2020.

Oğuzay, Fatih. *Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Tarım Kültürü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.

Okur, Belkıs. *Başlangıçtan Emevilerin Sonuna Kadar Tay Kabilesi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024.

Önder, Abdullah. “Erken Dönem Kûfe’de Mescidlerin Fıkıh Tedrisatındaki Yeri ve Önemi”. *Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 9/1 (Haziran 2023), 113-144.

Önkal, Ahmet. “Bekir b. Vâil” *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.

- Önkal, Ahmet. “Cüheyne” *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Önkal, Ahmet. “Hicret”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Önkal, Ahmet. “Hz. İbrahim’in Tebliğ Metodu”. *Şanlıurfa İli Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı Yayınları*, Haziran 2007, 163-172.
- Özaydın, Abdülkerim. “İbrâhim en-Neha’î” *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Özcan, Abdülkadir. “Asesbaşı” *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Özen, Şükrü. “Neha’î” *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Özkan, Mustafa. *Medine Vesikası*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- Öztürk, Levent. *Hiz. Muhammed’in Habeşistan’la Münasebetleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, 1988.
- Sabuncu, Ömer. “Suheyb er-Rûmî – Hayatı, Kişiliği ve Faaliyetleri”. *İstem Dergisi* 4/7 (2006), 159-173.
- Safa, Mustafa. “Hicret Sonrası Medine’de Sosyal ve Dini Hayat”. *Toplum Bilimleri Dergisi* 9/17 (Haziran 2015), 344-355.
- Sarıbıyık, Mustafa. “Erken Dönem İslam Tarihinde Merkez-Çevre Çatışması”. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 2/47 (2013), 339-348.
- Sarıçam, İbrahim. “Müzeyne” *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Sarıçam, İbrahim. “Neccâr” *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Sarıçam, İbrahim. “Neha’î” *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Sarıkaya, Mehmet Emin. “Zorunlu Göç Bağlamında Kur'an'da Göç”. *Journal of Analytic Divinity* 2/1 (2018), 235-252.
- Sever, Mehmet. “Hz. Peygamber’in Hicreti Bağlamında Ötekii le Birlikte Yaşamının İmkânı”, *Farklı Yönleriyle Hicret*, ed. Cuma Karan. İstanbul: Siyer Akademi Yayınları, 2023.
- Sıcak, Ahmet Sait vd., “Kur’an’da ‘İhraç’ Kavramı Özelinde Göç Olgusu”. *Kilis* 7

Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 5/9 (Şubat 2018), 483-517.

Sîret-i İbn-i Hişâm, *İslam Tarihi*. çev. Hasan Ege İstanbul: Kahraman Yayınları. 2006.
Söylemez, Mehmet Mahfuz. *Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.

Söylemez, Mehmet Mahfuz. İslam'ın Erken Döneminde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri. *Dini Araştırmalar Dergisi 5/13* (Mayıs-Ağustos 2002).

Sümer, Faruk. “Dihkan” *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

Tabbara, Afif Abdu'l-Fettah. “Hz. İbrahim (as)”. çev. Mehmet Aydın. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi -Dergisi Eylül* (1990). 547-582.

Tanrıverdi, İsmail. “Hz. Ali Dönemi İç Çatışmaların GöçeEtkisi”. *Uluslararası 2. Göç Çalışmaları Sempozyumu Gaziantep Üniversitesi Göç Enstitüsü* (14-16 Aralık 2023), 254-255.

TDK, “Türk Dil Kurumu Sözlükleri”. Erişim:1 Ocak 2024. <https://sozluk.gov.tr> .

Tutar, Mustafa vd. “İslam Şehrinin Mekan Anlayışı Olarak Tevhid Kavramı”. *İslam Araştırmaları Dergisi 53* (2025), 7-28.

Uludağ, Süleyman. “Hasan-ı Basrî” *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.

Usluer, Mehmet. “8. Asra Kadar Deylem Bölgesi Siyasi Tarihi”. *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 6/2* (Aralık 2019), 463-487.

Usluer, Mehmet. “Basra Şehrinin Kurucusu Utbe b. Gazvan'ın Hayatı ve Faaliyetleri”. *İslami İlimler Dergisi 16/2* (Kasım 2021).

Usluer, Mehmet. “Kuruluşundan Emevilerin Sonuna Kadar Basra'daki Ezd Kabilesi'nin Faaliyetleri”. *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi 6/2* (Aralık 2022), 742-768.

Uzunpostalcı, Mustafa. “Ebû Hanîfe” *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

Yazıcı, Tahsin. “Deylem” *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

Yiğit, İsmail. *Peygamberler Tarihi*. İstanbul: Kayıhan Yayınları.

Yılmaz Aslantürk, Arzu. “Şehir ve Kent Dikotomosini Kavramlar Üzerinden Okumak”. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi 14/26*, (İlkbahar 2022), 177-189.

Yüksek, Ali. “İslam Hukuk Tarihinde Kûfe'nin Yeri”. *Turkish Studies 9/5* (2014), 2165-2178.

Yüksel, Mücahit. “Dühâtu’l-Arab (Arab’ın Dahileri) ve Hz. Ali’ye Karşı Konumları”.
İSTEM Dergisi 14/28 (2016), 349-368.

Zengin, Fethullah. *Medine’nin İslamlaşması*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal
Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.

